

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**Κριτική έκδοση και σχολιασμός των
σχολίων του Β. Cillenio στις Ελεγείες
1.9-10 και 2.1-2 του Τιβούλλου**

Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης

Παναγιώτα Παπαδοπούλου

A.E.M. 60079

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιωάννης Ντεληγιάννης, Αναπληρωτής
Καθηγητής

Κομοτηνή, 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**Κριτική έκδοση και σχολιασμός των σχολίων του B. Cillenio
στις *Ελεγείες* 1.9-10 και 2.1-2 του Τιβούλλου**

Παναγιώτα Παπαδοπούλου
Α.Ε.Μ. 60079

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης υποβλήθηκε στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης για την απόκτηση του τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών ειδίκευσης στην Κλασική Φιλολογία.

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπων καθηγητής: Ιωάννης Ντεληγιάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής
2ο Μέλος: Άννα Μαστρογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια
3ο Μέλος: Χαρίλαος Μιχαλόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Κομοτηνή, 2023

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF GREEK PHILOLOGY

POSTGRADUATE COURSE
TEXTS AND CULTURE

MASTER DISSERTATION

**A critical edition of and analysis on B. Cillenio's commentary
on Tibullus' *Elegies* 1.9-10 and 2.1-2**

Panagiota Papadopoulou

Registration Number: 60079

A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master in Classical Philology, Department of Greek Philology, Democritus University of Thrace.

COMMITTEE OF EXAMINERS

Supervisor: Ioannis Deligiannis, Associate Professor

Member 2: Anna Mastrogianni, Assistant Professor

Member 3: Charilaos Michalopoulos, Associate Professor

Komotini, 2023

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932)

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχω αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτή, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές, από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κείμενα και Πολιτισμός» του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	7
ABSTRACT.....	8
Πρόλογος	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
1. Σκοπός και Μεθοδολογία.....	10
2. Τα υπομνήματα κατά την Αναγέννηση.....	11
3. Berardino Cillenio: Στοιχεία για τη ζωή του	13
4. Berardino Cillenio: Στοιχεία για το έργο του και τον σχολιασμό των <i>Ελεγείων</i> του Τιβούλλου	15
5. Μέθοδοι και πρακτικές του σχολιασμού των <i>Ελεγείων</i> του Τιβούλλου από τον Cillenio.....	19
6. Εκδόσεις του σχολιασμού των <i>Ελεγείων</i> του Τιβούλλου από τον Cillenio	26
7. Κριτική έκδοση των <i>Ελεγείων</i> 1.9-10 και 2.1-2 του Τιβούλλου.....	29
Α. Εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν.....	29
Β. Εκδοτικές αρχές	31
ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ CILLENIO ΣΤΙΣ <i>ΕΛΕΓΕΙΕΣ</i> 1.9-10 ΚΑΙ 2.1-2 ΤΟΥ ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ.....	33
ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΣΤΙΣ <i>ΕΛΕΓΕΙΕΣ</i> 1.9-10 ΚΑΙ 2.1-2 ΤΟΥ ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ	60
1. Ετυμολογικά σχόλια	60
2. Ερμηνευτικά σχόλια.....	61
3. Πραγματολογικά σχόλια	72
4. Σημασιολογικά σχόλια.....	77
5. Μυθολογικά σχόλια	79
6. Γραμματικά σχόλια.....	80
7. Σχήματα λόγου.....	81
8. Πηγές	82

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ	88
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ	88
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ	88
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ.....	91

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Θέμα της παρούσας εργασίας είναι η κριτική έκδοση των σχολίων που έκανε ο Berardino Cillenio στις *Ελεγείες* 1.9-10 και 2.1-2 του Τιβούλλου και ο σχολιασμός τους, δηλαδή η κατηγοριοποίησή τους σε ετυμολογικά, σημασιολογικά, γραμματικά, μυθολογικά, πραγματολογικά και άλλα σχόλια. Με σημείο αναφοράς την Αναγέννηση, εξετάζεται ο υπομνηματισμός των κειμένων, ο οποίος γνώρισε τεράστια άνθηση την συγκεκριμένη περίοδο. Στόχος του υπομνηματισμού ήταν η αποκατάσταση του αυθεντικού κειμένου, η κατανόηση του και η παράθεση επιπλέον πληροφοριών, ώστε ο αναγνώστης να οδηγηθεί σε νέα γνώση. Ο σχολιαστής των *Ελεγείων* του Τιβούλλου είναι ο Berardino Cillenio, ο οποίος άδραξε την ευκαιρία, καθώς δεν υπήρχαν προηγουμένως σχολιαστικές προσεγγίσεις για αυτές τις *Ελεγείες*. Ο Cillenio χρησιμοποιεί παραδοσιακές μεθόδους σχολιασμού, αλλά δεν αδιαφορεί για τις νεωτεριστικές. Για την εξέταση και την επεξεργασία του κειμένου χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις από τις διαθέσιμες έντυπες εκδόσεις του έργου του. Το κείμενο που προέκυψε μετά από αυτή τη διαδικασία στηρίχτηκε στην κλασική λατινική ορθογραφία κι όχι στην αναγεννησιακή, οι συντομογραφίες έχουν επεκταθεί, ενώ έχουν αποκατασταθεί ορισμένα σημεία σύμφωνα με το κείμενο και τις ανάγκες του. Τα σχόλια του Cillenio κατηγοριοποιήθηκαν. Γίνεται φανερό ότι ο Cillenio άφησε πίσω του ένα έργο, το οποίο δίνει νέες προοπτικές στην προσέγγισή του και οδηγεί τον αναγνώστη να αναζητήσει διακεείμενα με αποτέλεσμα τη διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων του.

ΛΕΞΕΙΣ ή ΦΡΑΣΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

1. Μπεραντίνο Τσιλλένιο
2. Υπόμνημα
3. Αναγέννηση
4. Τίβουλλος
5. Ουμανισμός

ABSTRACT

The subject of this paper is the critical edition of the comments made by Berardino Cillenio on Elegy 1.9-10 and 2.1-2 of Tibullus and their commentary, i.e. their categorization into etymological, semantic, grammatical, mythological, pragmatic and other comments. With reference to the Renaissance, the memorization of the texts, which flourished enormously in this period, is examined. The aim of memorisation was to restore the original text, to make it understandable and to provide additional information so as to lead the reader to new knowledge. The commentator on the Elegy of Tibullus is Berardino Cillenio, who seized the opportunity as there were no previous commentary approaches to these Elegys. Cillenio uses traditional methods of commentary but is not indifferent to modernist ones. Four of the available print editions of his work were used to examine and edit the text. The resulting text after this process is based on classical Latin spelling rather than Renaissance, abbreviations have been expanded and certain passages have been restored according to the text and its needs. Cillenio's comments were categorized. It becomes evident that Cillenio has left behind a work that gives new perspectives to his approach and leads the reader to search for intertextuality, resulting in a broadening of his intellectual horizons.

Keywords

1. Bernardinus Cillenius
2. Memorandum
3. Renaissance
4. Tibullus
5. Humanism

Πρόλογος

Θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή της παρούσας διπλωματικής εργασίας, κ. Ιωάννη Ντεληγιάννη, Αναπληρωτή Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ο οποίος με τις γνώσεις και τις παρατηρήσεις του, με την υπομονή και την επιμέλεια που έδειξε, τόσο στο στάδιο της συγγραφής, όσο και της διόρθωσης της διατριβής μου, στάθηκε σημαντικός αρωγός σε αυτό το ενδιαφέρον έργο. Ακόμα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής μου, την κ. Άννα Μαστρογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, και τον κ. Χαρίλαο Μιχαλόπουλο, Αναπληρωτή Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Σκοπός και Μεθοδολογία

Στόχος της εργασίας είναι η κριτική έκδοση των σχολίων που έκανε ο Bernardino Cillenio σε συγκεκριμένες *Ελεγείες* του Τιβούλλου και ειδικότερα στις ελεγείες 1.9-10 και 2.1-2, όπως και ο σχολιασμός του υπομνηματισμού του και η εξαγωγή συμπερασμάτων για τις τεχνικές/πρακτικές υπομνηματισμού που ακολούθησε και τις πηγές από τις οποίες άντλησε το υλικό των σχολίων του. Για την εξέταση και την επεξεργασία του κειμένου αξιοποιήθηκαν τέσσερις από τις διαθέσιμες εκδόσεις του υπομνηματισμού του Cillenio.

Μελετήθηκε, επίσης, η εποχή, η βιογραφία και το έργο του Cillenio βάσει βιβλιογραφίας. Η Αναγέννηση ήταν μια εποχή όχι μόνο αναζωπύρωσης του ενδιαφέροντος για την κλασική αρχαιότητα, αλλά και μια εποχή που παρατηρήθηκε μια έντονη τάση αλλαγών, έχοντας παράλληλα ως βάση τις έως τότε θεωρούμενες κλασικές μεθόδους σχολιασμού. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν τόσο το περιεχόμενο των χωρίων που επιλέγονταν για σχολιασμό όσο και τις αναφορές που γίνονταν.

Ο Bernardino Cillenio, ένας ιδιαίτερα σημαντικός φιλόλογος, αλλά όχι τόσο γνωστός ως προς το περιεχόμενο του βίου του, επιχείρησε να σχολιάσει τις ελεγείες του Τιβούλλου με τρόπο που να αναδεικνύει το περιεχόμενό τους και παράλληλα τείνει να υπογραμμίζει την ευρυμάθεια και τα ενδιαφέροντά του χρησιμοποιώντας ποικίλα παραδείγματα και αναφορές από κλασικά κείμενα. Η τεχνική του ήταν ενδεικτική της κατάστασης που επικρατούσε εκείνη την εποχή ως προς την σχολιαστική τεχνική, αφού αφενός στηρίχτηκε στον παραδοσιακό τρόπο σχολιασμού, αφετέρου δεν αδιαφόρησε για τις νεωτεριστικές τάσεις που εμφανίστηκαν την εποχή του. Στόχος του ήταν η εξομάλυνση του κειμένου και η παράθεση αναφορών και στοιχείων που θα προσέλκυαν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, προκειμένου να τον ωθήσει να ασχοληθεί με τη μελέτη των ελεγείων.

Οι λόγοι επιλογής του συγκεκριμένου κειμένου είναι άγνωστοι, καθώς δεν υπάρχει πουθενά ρητή αναφορά του σχολιαστή που να δικαιολογεί ή να εξηγεί την επιλογή να σχολιάσει το κείμενο αυτό. Σε κάθε περίπτωση, το κείμενο αποδείχτηκε κατάλληλο, για να ξεδιπλώσει ο σχολιαστής το ταλέντο του και να δείξει την ευχέρεια που είχε ως προς το χειρισμό και την προσέγγιση με την παράθεση πληθώρας σχολίων διαφόρων τύπων. Τα σχόλιά του καλύπτουν μια ευρεία κλίμακα περιεχομένου και προσεγγίζουν το κείμενο από πολλές πλευρές, προκειμένου να φωτίσουν το περιεχόμενό του.

Μετά από τη μελέτη του γενικότερου πλαισίου, η οποία συμβάλλει στην κατανόηση της κατάστασης που επικρατούσε την εποχή της Αναγέννησης και ειδικά τον 15^ο αιώνα, και την προσπάθεια προσέγγισης κάποιων βασικών στοιχείων από τη ζωή και το έργο του Cillenio, η μελέτη μου επικεντρώνεται στις τέσσερις εκδόσεις του σχολιασμού των ελεγείων του Τιβούλλου. Μετά από προσεκτική και συγκριτική μελέτη τους, ακολουθεί η μεταγραφή του κειμένου. Για την κριτική έκδοση του κειμένου χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα Classical Text Editor, το οποίο συμβάλλει στη σύνταξη υπομνημάτων (κριτικού, πηγών, κ.ά.). Το κείμενο που προέκυψε μέσα από αυτή τη διαδικασία στηρίχτηκε στην κλασική λατινική ορθογραφία και όχι

στην αναγεννησιακή, αναλύθηκαν οι συντομογραφίες, ενώ αποκαταστάθηκαν ορισμένα σημεία σύμφωνα με το κείμενο και τις ανάγκες του. Στο κριτικό υπόμνημα, έχει γίνει παράθεση όλων των τύπων και γραφών που υπάρχουν στις εκδόσεις λεπτομερώς και με έμφαση σε κάθε πιθανή διαφοροποίηση. Γνώμονας πάντα ήταν η προσέγγιση του κειμένου να γίνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην γίνει κάποια πιθανώς λανθασμένη επέμβαση. Συντάχθηκε, επίσης, ένα υπόμνημα πηγών με τους συγγραφείς και τα έργα που αξιοποίησε ο Cillenio στον υπομνηματισμό του, όπως προκύπτουν από τις αναφορές του στο κείμενο των σχολίων του. Οι πηγές αυτές εξετάζονται και στην ενότητα του σχολιασμού του υπομνηματισμού του και αποτελούν βάση συμπερασμάτων για τις προτιμήσεις του σε συγκεκριμένους συγγραφείς και έργα.

2. Τα υπομνήματα κατά την Αναγέννηση

Από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα σημειωνόταν στην Ευρώπη μια μακρά περίοδος έντονων κοινωνικών και πνευματικών εξελίξεων, γνωστή ως Αναγέννηση. Άρχισε από την Ιταλία στα μέσα του 14ου αιώνα¹ και κατόπιν εξαπλώθηκε στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αναμφίβολα, παράγοντες που συνέβαλαν στην ανεξαρτητοποίηση του πολιτισμού της Αναγέννησης από τον πολιτισμό του Μεσαίωνα είναι η ραγδαία ανάπτυξη της φιλοσοφίας και ειδικά της λογικής, των φυσικών επιστημών (ειδικά της ιατρικής, φυσικής, χημείας, αστρονομίας, γεωγραφίας), καθώς και η μεταμόρφωση της παλιάς φεουδαρχικής και αγροτικής κοινωνίας του Μεσαίωνα. Πρόκειται για μία πνευματική κίνηση που αποστασιοποιήθηκε από το θεολογικό – σχολαστικό πνεύμα του Μεσαίωνα και βασίστηκε στον κλασικισμό, δηλαδή την επαφή με τον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό. Επομένως, δεν είναι μία ανεξάρτητη ως προς το ιστορικό πλαίσιο περίοδος, αντιθέτως σχετίζεται με την πνευματική κίνηση του Ουμανισμού (humanismus), που εκδηλώθηκε στην Ευρώπη προς τα τέλη του 14ου αιώνα ξεκινώντας από τη Φλωρεντία και εισχώρησε σε κάθε πνευματική δραστηριότητα μέχρι και τον 15ο αιώνα.²

Η παράδοση που σχετίζεται με τη συγγραφή υπομνημάτων ξεκίνησε την εποχή των σπουδαιών Αλεξανδρινών φιλολόγων, αλλά είναι γεγονός πως κατά την περίοδο της Αναγέννησης και κυρίως τον 15ο αιώνα γνώρισε τεράστια ώθηση. Η ώθηση αυτή δεν ήταν παράταιρη με το γενικότερο κλίμα της Αναγέννησης και τα βασικά χαρακτηριστικά της εποχής, την αναβίωση, δηλαδή, της κλασικής παράδοσης και το ενδιαφέρον για τα κλασικά κείμενα, τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος στην καλλιτεχνική δημιουργία και κυρίως την εμφάνιση του πνευματικού κινήματος του Ουμανισμού.

Ο αναγεννησιακός Ουμανισμός είναι ένας όρος που διαμορφώθηκε για πρώτη φορά τον 14ο αιώνα, ενθάρρυνε το ενδιαφέρον για την ενασχόληση με τη φιλοσοφία, την ποίηση, τη ρητορική, την ηθική, τη γεωμετρία, την ανθρώπινη φύση, την κλασική αρχαιότητα και την τέχνη. Καθετί επιστητό μελετήθηκε εκτός του πνεύματος του μεσαιωνικού σχολαστικισμού. Δεν είναι εύκολο πάντως να προσδιορίσουμε τον Ουμανισμό.³ Αναφέρουμε ότι η πνευματική αυτή

¹ Kristeller (1962): 8

² Πελεγρίνης (2013): 51-52, 64-65.

³ Festa (1997): 3.

κίνηση αρχικά ταυτίστηκε με μία εκπαιδευτική μέθοδο, γνωστή ως *studia humanitatis*, που εστίαζε στα ανθρωπιστικά μαθήματα, ιδιαιτέρως στα ελληνικά και τα λατινικά κλασικά συγγράμματα της αρχαιότητας, τα οποία υπερτόνιζαν τα υψηλά αισθήματα των ανθρώπων. Προς τα τέλη του 15ου αιώνα, η κίνηση κατέληξε να θεωρείται γενικότερα ως φιλοσοφία και στάση ζωής.⁴ Βασικός στόχος του Ουμανισμού ήταν η πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου, η ανατροπή των έως τότε θεοκρατικών αντιλήψεων, των προκαταλήψεων και των δογματισμών και η προσπάθεια να δημιουργήσει τον *homo universalis*, δηλαδή έναν ολοκληρωμένο και πολύπλευρο άνθρωπο που θα είναι αυθεντία σε κάθε τομέα.

Μέσα σε αυτό το κλίμα που διαμορφώθηκε κυρίως στη δυτική Ευρώπη, η Αναγέννηση αποτελεί ένα μεταβατικό εξελικτικό στάδιο της ιστορίας, κατά το οποίο επήλθε μια πλήρης ανανέωση σε θρησκευτικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο σε τέτοιο βαθμό που να επηρεάσει τις εξελίξεις και να θέσει τις βάσεις του σύγχρονου πολιτισμού, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υποτιμά την κλασική παράδοση. Οι εξελίξεις αυτές και η αναβίωση του ενδιαφέροντος δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστο και το ζήτημα του υπομνηματισμού κειμένων, αφού οι ουμανιστές επιδίωκαν να διασώσουν το πνεύμα και το έργο των κλασικών συγγραφέων μέσω των κριτικών εκδόσεων των έργων τους αλλά και της ερμηνείας τους μέσω σχολίων. Δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι εκείνη την εποχή και συγκεκριμένα το 1434 είχε σημειωθεί και μια άλλη εξέλιξη-σταθμός σε πρακτικό επίπεδο με την εφεύρεση της τυπογραφίας και δόθηκε έτσι τεράστια ώθηση στη διάδοση ιδεών και κειμένων.⁵

Σε γενικές γραμμές το υπόμνημα δεν είχε αυστηρούς κανόνες ούτε ως προς τη μορφή ούτε ως προς το περιεχόμενο, αλλά στηριζόταν σε ένα συνονθύλευμα τεχνικών και πρακτικών, μεταξύ των οποίων επικρατούν η παράφραση, η παράθεση πληροφοριών γενικού ενδιαφέροντος επί διαφόρων ζητημάτων και οι παρεκβάσεις που έφταναν ακόμη και στην παράθεση στοιχείων αυτοβιογραφικού περιεχομένου του υπομνηματιστή. Παρατηρείται όμως μια σημαντική αλλαγή: ενώ κατά τον Μεσαίωνα τα σχόλια χρησιμοποιούνταν ως αφορμή για αναφορές με έντονο ηθικό περιεχόμενο, κατά την Αναγέννηση αυτό που ενδιέφερε τους σχολιαστές ήταν κυρίως η αποκατάσταση του αυθεντικού κειμένου, η αναζήτηση των πηγών του και η κατανόηση του νοήματός του, αφήνοντας τα ηθικολογικά σχόλια σε δεύτερη φάση.

Τα σχόλια μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με βάση τη λειτουργία που επιδιώκουν να επιτελέσουν σε συγκεκριμένες ομάδες. Στην κατηγοριοποίηση αυτή εντάσσονται σχόλια, όπως αυτά που στοχεύουν στην αποκατάσταση του κειμένου με παράθεση παράλληλων γραφών που στηρίζουν συγκεκριμένες επιλογές, όσα εστιάζουν στην κατανόηση του κειμένου μέσω της σημασιολογικής ανάλυσης όρων και τα σχόλια εκείνα που επιδιώκουν να προτείνουν μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση. Παράλληλα, υπάρχουν και αυτά τα σχόλια που επιχειρούν σε ένα δεύτερο επίπεδο να εντάξουν τα κείμενα στο λογοτεχνικό είδος στο οποίο ανήκουν και να εξετάσουν κοινά σημεία ή διαφορές μεταξύ κειμένων και διακειμένων, όσα ενδιαφέρονται για τη

⁴ Λαμπράκη-Πλάκα (2004): 91-94.

⁵ Attali (2000): 61.

διακειμενικότητα και την εξέταση κοινών σημείων στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα, και τέλος τα σχόλια εκείνα που μπορούν να αντιμετωπιστούν τα ίδια ως έργα αναφοράς.⁶

Σε κάθε περίπτωση, το σύνολο των σχολίων της αναγεννησιακής περιόδου παρουσιάζει χαρακτηριστικά που σε πολλές περιπτώσεις έχουν κοινά στοιχεία με σύγχρονα σχόλια των κλασικών κειμένων, όπως η ιδέα ότι ένα κείμενο που θεωρούνταν ενδιαφέρον για να σχολιαστεί κατέτασσε τα κείμενα στη σφαίρα των κλασικών κειμένων και προσέδιδε ιδιαίτερη φήμη και στους ίδιους τους σχολιαστές.⁷ Παράλληλα πολύ σημαντική εξέλιξη ήταν το γεγονός ότι τα σχόλια συνδέθηκαν με την εκπαίδευση και τις πανεπιστημιακές σπουδές, μιας και πρόσθεταν όγκο πληροφοριών και γνώση, αλλά παράλληλα βοηθούσαν και στην ηθική και θρησκευτική εκπαίδευση των νέων. Γίνεται αντιληπτό ότι τα υπομνήματα «άνοιξαν» χώρο για τις επιστήμες.⁸

Τα υπομνήματα, ανεξάρτητα με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, σταδιακά εξελίχθηκαν σε σημεία συγκέντρωσης γνώσεων ποικίλου και εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα, γεγονός που εντεινόταν όσο εμφανίζονταν νέες επιστήμες και νέα ενδιαφέροντα άξια αναφοράς και σχολιασμού. Πάντα ήταν εμφανής, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, η προσπάθεια αποκατάστασης των κειμένων της αρχαιότητας, ενώ ο σχολιασμός κειμένων πολιτικού και στρατιωτικού περιεχομένου μπορούσε να λειτουργήσει ως σύμβουλος και παράδειγμα για τις επιλογές των ηγεμόνων σε αντίστοιχα θέματα. Τέλος, ήταν σύνηθες τα σχόλια να παρέχουν στους σχολιαστές την ευκαιρία να ασκήσουν κριτική στους σύγχρονους τους επί διαφόρων θεμάτων, χωρίς να φανερώνουν ευθέως τις προσωπικές τους απόψεις, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση ενός ανεξάρτητου έργου με σκοπό τον έπαινο ή τον ψόγο προσώπων ή καταστάσεων.

Τα υπομνήματα και τα σχόλια κατά την αναγεννησιακή περίοδο βίωσαν άνθηση και έγιναν χρήσιμα εργαλεία στα χέρια τόσο των υπομνηματιστών όσο φυσικά και στα χέρια των αναγνωστών. Βασικός τους στόχος ήταν η αποκατάσταση και ο σχολιασμός χωρίων του κειμένου, ενώ παράλληλα έδιναν αφορμή για παράθεση επιπλέον στοιχείων, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση των παρεχόμενων γνώσεων, σύμφωνα με τις αναγεννησιακές επιταγές, όσο και στην επίδειξη των γνώσεων και των ικανοτήτων του κάθε σχολιαστή.

3. Berardino Cillenio: Στοιχεία για τη ζωή του

Ο Berardino Cillenio είναι ένας από τους λιγότερο γνωστούς και προβεβλημένους Ιταλούς σχολιαστές της εποχής του,⁹ γεγονός που δικαιολογεί τα περιορισμένα για αυτόν στοιχεία, αφού δεν είναι ούτε χρονολογία γέννησής του ακριβής, αλλά κατά προσέγγιση τοποθετείται γύρω στο 1445.¹⁰ Λέγεται ακόμα ότι πέθανε σε νεαρή ηλικία.¹¹

⁶ Gumbrecht (1999): 443-453.

⁷ Enenkel-Nellen (2013): 1-39.

⁸ Guillory (2004): 113

⁹ Ballistreri (1981): 510-511· Deligiannis (2023): 1· Dixon (2001): 57.

¹⁰ Deligiannis (2023): 1· Dixon (2001): 58.

¹¹ Monfasani (1988): 39

Το πλήρες όνομά του ήταν Berardinus ή Bernardinus Cillenius, με το “Cillenius” να μην είναι βέβαιο πως είναι το οικογενειακό του όνομα. Ενδέχεται να ήταν ψευδώνυμο, αντιπροσωπευτικό κάποιου στοιχείου του χαρακτήρα του ή ακόμη και δηλωτικό κάποιας αδελφότητας, στην οποία πιθανώς να ανήκε.¹²

Εξίσου λιγοστά είναι και τα στοιχεία για την καταγωγή του, με πιθανές εκδοχές να προέρχεται από τη Βερόνα, εξού και ο χαρακτηρισμός Veronensis, ή την Peschiera del Garda, μια περιοχή στην επαρχία της Βερόνας. Βέβαιο είναι ότι βρέθηκε στη Ρώμη, όπου και εργάστηκε σε θέση δασκάλου έως το 1468 στην Ακαδημία του Pomponio Leto¹³, μαζί με τον οποίο και λόγω της ανάμιξής τους στη συνωμοσία του Καλλιμάχου,¹⁴ έφυγαν για τη Βενετία, αφού τους καταδίωξαν από τη Ρώμη.¹⁵ Η διαμονή τους στη Βενετία ήταν κοινή για μικρό χρονικό διάστημα,¹⁶ αφού μαρτυρίες υπάρχουν πως το φθινόπωρο του 1469 ο Pomponio έφυγε από τη Βενετία, με τον Cillenio να παραμένει λίγο περισσότερο και να επιστρέφει στη Ρώμη πιθανότατα το 1470,¹⁷ οπότε και η παρουσία του Πάπα Σίξτου Δ΄ το 1471 ανέτρεψε το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί εις βάρος τους.¹⁸

Θεωρείται βέβαιο πως ο Cillenio σχετίστηκε και είχε επαφές με το Πανεπιστήμιο της Sapienza (Studium Urbis) στη Ρώμη, αλλά παραμένει ασαφής η ανάμιξη και ο ακριβής ρόλος του σε αυτό. Υπάρχουν ενδείξεις που μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως είχε ενεργό ρόλο στο Πανεπιστήμιο αυτό: παρά το γεγονός ότι οι επίσημες καταστάσεις που καταγράφουν καθηγητές του Πανεπιστημίου που λάμβαναν επιδόματα για αρκετά μεγάλες χρονικές περιόδους δεν αναφέρουν τον Cillenio ανάμεσα σε αυτούς, δεν είναι αντικειμενικό και κατατοπιστικό στοιχείο, για να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως δεν εργάστηκε ως δάσκαλος εκεί, γιατί υπάρχουν επιβεβαιωμένα παραδείγματα και άλλων περιπτώσεων δασκάλων που δεν περιλαμβάνονται σε αυτές και δείχνουν ότι οι κατάλογοι αυτοί κάποιες φορές ήταν ανακριβείς.¹⁹ Παράλληλα, και σε αντίθεση με τη μη αναφορά του στις καταστάσεις, το γεγονός ότι αφιέρωσε τον σχολιασμό των ελεγείων του Τιβούλλου, το σημαντικότερο και γνωστότερο έργο του, στον Battista Orsini, που ήταν Αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου της Sapienza, υποδηλώνει μια στενότερη σχέση και συνεργασία μεταξύ τους, ειδικά αν αναλογιστούμε την πρακτική της εποχής σύμφωνα με την οποία συνηθιζόταν να προκαλεί κάποιος την εύνοια του προσώπου με το οποίο ήλπιζε σύντομα να συνεργαστούν ή συνεργάζονταν.²⁰

¹² Dixon (2001): 58.

¹³ Monfasani (1988): 39

¹⁴ Το 1466 ο Leto φυλακίστηκε από το Συμβούλιο των Δέκα, ένα από τα βασικότερα διοικητικά όργανα της Δημοκρατίας της Βενετίας με δικαιοδοσία για θέματα κρατικής ασφάλειας και εξουσία να τιμωρεί ευγενείς, αφού κρίθηκε ένοχος για αποπλάνηση και σοδομισμό των μαθητών του. Μέσα σε αυτό το κλίμα που είχε δημιουργηθεί εναντίον του, ο Πάπας Παύλος Β΄ αντιμετώπισε με ιδιαίτερη καχυποψία τον Leto ως υπεύθυνο και ηθικό αυτουργό για δήθεν συνωμοσία εναντίον του, αν και τελικά αθωώθηκε για την κατηγορία αυτή. Palermينو (1980).

¹⁵ Deligiannis (2023): 1-2· Dixon (2001): 58.

¹⁶ Deligiannis (2023): 1.

¹⁷ Dixon (2001): 59.

¹⁸ Deligiannis (2023): 2.

¹⁹ Dixon (2001): 59.

²⁰ Dixon (2001): 59-60.

Μια άλλη σημαντική ένδειξη για την ενεργό συμμετοχή του Cillenio στο συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο είναι το γεγονός ότι η πορεία της καριέρας του και οι περιηγήσεις του συμπίπτουν με τις αντίστοιχες πορείες όχι μόνο του Pomponio Leto αλλά και των άλλων μελών της ακαδημίας, ενδυναμώνοντας την άποψη πως πλάι στους πιο επιφανείς καθηγητές υπήρχαν και άλλοι που παρέμεναν αφανείς, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν υπήρχε σημαντικό δημοσιευμένο έργο τους, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί ενδεικτικό και αντικειμενικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό τους ως κατώτερων.²¹ Σε κάθε περίπτωση πάντως, παρά τη σχετική ασάφεια, θεωρείται βέβαιο πως το Studium Urbis με τον έναν ή τον άλλο τρόπο υπήρξε σημαντικό κεφάλαιο στην εξέλιξη του Cillenio, όπως κι αν στοιχειοθετήθηκε η μεταξύ τους σχέση.

4. Berardino Cillenio: Στοιχεία για το έργο του και τον σχολιασμό των *Ελεγείων* του Τιβούλλου

Ως προς το έργο του Cillenio, είναι γεγονός ότι οι λιγοστές ενδείξεις για άλλες δουλειές του επιβεβαιώνουν πως το βασικό πόνημά του είναι ο σχολιασμός των *Ελεγείων* του Τιβούλλου. Οι λόγοι που τον ώθησαν να ασχοληθεί με τον σχολιασμό αυτού του ποιητή έχουν να κάνουν με την προσωπικότητα αλλά και τις επιδιώξεις του Cillenio. Σίγουρα η επιλογή αυτή δε θα ήταν άσχετη με τα ενδιαφέροντά του, αφού η ελεγειακή ποίηση του άρεσε και τον έλκυε,²² έχοντας μάλιστα κάνει και ο ίδιος την προσωπική του προσπάθεια με τη συγγραφή των δύο ελεγειακών ποιημάτων, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.²³

Μια σύγχρονη για τον Cillenio μαρτυρία όσον αφορά το σχολιασμό του στις *Ελεγείες* του Τιβούλλου δείχνει την στάση των συγχρόνων του προς αυτόν. Ο Giovanni Calfurnio από την Brescia (1474-1503), απευθυνόμενος στον Μαύρκο Αυρήλιο στον πρόλογο της έκδοσης του Τερεντίου το 1476,²⁴ παραπονιέται για την αξιοπρέπεια των συγχρόνων του, συμπεριλαμβανομένου του Cillenio, που στρίμωξαν τη μάθησή τους σε σχόλια, εντάσσοντάς τον στους «φλύαρους» σχολιαστές, οι οποίοι θέλουν, κατά την κρίση του, να εκθέσουν το σύνολο των γνώσεών τους στα σχόλια που κάνουν.²⁵ Παράλληλα, και ο ίδιος ο Cillenio στα σχόλιά του στην ελεγεία 3.20 του Τιβούλλου αναφέρεται στον σχολιασμό που σκόπευε να ετοιμάσει για τα ποιήματα του Κατούλλου, αλλά δεν είναι βέβαιο αν τον πραγματοποίησε.²⁶

Σε άλλο σημείο του έργου του Τιβούλλου, στο 2.1.23, η προσπάθεια του Cillenio να ερμηνεύσει την φράση “saturi bona signa coloni” από τα *Priapea* αφήνει πιθανό το ενδεχόμενο να υπήρχε έργο του που τελικά δεν κατόρθωσε να δημοσιεύσει, ενώ ο Hausmann²⁷ καταλήγει

²¹ Dixon (2001): 60.

²² Dixon (2001): 62.

²³ Dixon (2001): 62.

²⁴ Monfasani (1998): 32-43.

²⁵ Dixon (2001): 61.

²⁶ Dixon (2001): 61.

²⁷ Hausmann (1980): 430.

πως δεν πρόκειται για έργο του Cillenio λόγω κυρίως των πολλών λαθών του χειρογράφου αλλά και του παιδαριώδους τρόπου, όπως αναφέρει, με τον οποίο γίνεται η ανάλυση των επιγραμμάτων.²⁸ Επιπλέον, υπάρχουν δύο λατινικά ποιήματα του Cillenio, εκ των οποίων το ένα βρίσκεται στην ποιητική συλλογή που επιμελήθηκε ο Federico Veterani στο Βατικανό με αφορμή το θάνατο της συζύγου του Federico da Montefeltro, της Battista Sforza, το 1472, και το άλλο στο βιβλίο που αφιερώθηκε στη μνήμη του Alexander Cinutius.²⁹ Μάλιστα αυτό το δεύτερο ποίημα αποτελεί και το μοναδικό στοιχείο που υπάρχει για τον Cillenio ύστερα από την επιστροφή του στη Ρώμη μετά την προσωρινή του απομάκρυνση λόγω της ανάμιξής του με το θέμα του Pomponio Leto και την κοινή διαφυγή τους στη Βενετία.³⁰

Παράλληλα, προκειμένου να έχει μια αξιόλογη πορεία ως ακαδημαϊκός, θα έπρεπε να κάνει δημοσιεύσεις που θα ισχυροποιούσαν τη θέση του. Ο ίδιος ο Cillenio στο έργο του έκανε ξεκάθαρο υπαινιγμό στο γεγονός ότι η σκληρότητα των «φίλων» του δεν του επέτρεψε να ασχοληθεί με τον σχολιασμό του έργου *Priapea*,³¹ ενώ πολλοί σχολιαστές είχαν ήδη ασχοληθεί με έργα επιφανέστερων και πιο γνωστών συγγραφέων κατά κόρον,³² με αποτέλεσμα να μειώνονται οι κατάλληλες επιλογές για ενασχόληση του ίδιου. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Hausmann³³ τον βρίσκει «ένοχο», επειδή απλώς παραφράζει κάθε επίγραμμα, εξηγώντας οποιεσδήποτε δύσκολες λέξεις με έναν απλό τρόπο και πιστεύοντας ότι τα *Priapea* γράφτηκαν από τον Βεργίλιο. Η πίστη του Cillenio ότι τα *Priapea* γράφτηκαν από τον Βεργίλιο διαφαίνεται και στον σχολιασμό του στις ελεγείες του Τιβούλλου. Συγκεκριμένα, στο 1.10.26 του Τιβούλλου αναφέρει: *Virgilius in Priapeis: “Caeditur e tepida victima porcus hara”*. Ωστόσο, η παραπομπή στα *Priapea* είναι κρίνεται σωστή.

Με δεδομένα όλα αυτά και σε συνδυασμό με την αναβίωση του ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού για το έργο του Τιβούλλου, το έργο αυτό πρόβαλλε ως μια άψογη προοπτική ενασχόλησης του Cillenio, αφού του παρείχε τη δυνατότητα να ασχοληθεί με ένα έργο σχετικά πρωτότυπο, χωρίς να υπάρχουν ήδη σχολιαστικές προσεγγίσεις, αλλά ταυτόχρονα ήταν και ένα έργο που άγγιζε το ενδιαφέρον και του ίδιου αλλά και του κοινού στο οποίο απευθυνόταν.

Πέρα από το γεγονός ότι ο σχολιασμός των ελεγείων του Τιβούλλου αποτέλεσε ένα έργο που καθόρισε τον Cillenio, αυτό είχε σημαντικό αντίκτυπο και στο κοινό. Σε γενικές γραμμές η απελευθέρωση των ιδεών που επικράτησε κατά την Αναγέννηση δεν αφορούσε και την προσέγγιση των αρχαίων κειμένων, καθώς στην περίπτωσή τους το κείμενο αυτό καθαυτό είχε κυρίαρχο ρόλο. Το ενδιαφέρον των ερευνητών τείνει να επιστρέφει στο παρελθόν και στα κλασικά για την αρχαία γραμματεία στοιχεία που μπορούσαν να βρουν, με σκοπό να παρουσιάσουν μία όσο πιο ολοκληρωμένη έρευνα διατηρώντας την πιστότητα του αρχικού κειμένου.

²⁸ Dixon (2001): 60-61· Hausmann (1980): 430.

²⁹ Dixon (2001): 62· Avesani (1984): 200.

³⁰ Deligiannis (2023): 1-2· Dixon (2001): 58.

³¹ Dixon (2001): 62-63· πρβ. Hausmann (1980): 427.

³² Dixon (2001): 62.

³³ Hausmann (1980): 427.

Η τάση αυτή βοηθήθηκε και από τη διάδοση της τυπογραφίας, όπως γράφτηκε προηγουμένως, και από την ευρεία κυκλοφορία των βιβλίων, κάνοντάς τα προσιτά σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων. Έτσι, τα κείμενα μετατράπηκαν σε προσιτό μέσο σε όποιον ενδιαφερόταν να ασχοληθεί με αυτά. Η διάδοση των εντύπων επηρέασε όχι μόνο τα αρχικά κείμενα αλλά και τα σχόλιά τους. Μάλιστα, αυτή η τάση έδωσε την ευχέρεια στους σχολιαστές να έχουν μια συχνά υπερεκτιμημένη αντίληψη του έργου και να φτάνουν σε σημείο να θεωρούν ότι τα έργα τους και οι ίδιοι έχουν ποιητική αξία αντάξια με αυτή των ποιητών.³⁴ Η στάση αυτή δεν ήταν ανεξάρτητη και με το γεγονός ότι τα σχόλια τυπώνονταν ως αναπόσπαστο κομμάτι του αυθεντικού πρωτότυπου κειμένου, όπως συνέβη και με τα σχόλια του Cillenio, και συνήθως σε ένα έντυπο ως ενιαίο κείμενο ενσωματωμένο γύρω ή ανάμεσα στο κείμενο, χωρίς αρίθμηση σελίδων αλλά ούτε και αρίθμηση στίχων που να διευκολύνει την ξεχωριστή ανάγνωση πρωτοτύπου και σχολίων, «αναγκάζοντας» έτσι τους αναγνώστες να μελετούν τα σχόλια ως τμήμα του πρωτότυπου έργου, ακόμη κι αν η ποιότητά τους ήταν μέτρια και δε δικαιολογούσε μια τέτοια προσέγγιση.

Τα σχόλια του Cillenio είχαν και μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με το έργο άλλων σχολιαστών: ο Cillenio ήταν ο μοναδικός σχολιαστής του έργου του Τιβούλλου, τουλάχιστον έντυπου, κατά την περίοδο 1475-1500, οπότε είναι λογικό να προσέλκυσε το ενδιαφέρον των αναγνωστών κατά την εποχή εκείνη, γενικότερα αλλά κυρίως των θαυμαστών του Τιβούλλου.³⁵ Εξετάζοντας συνολικά διάφορα στοιχεία, όπως τα βιβλία και τα χειρόγραφα, την έρευνα των σχολιαστών, την στάση τους προς το πρωτότυπο κείμενο, τη γενικότερη κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος και του τρόπου διδασκαλίας αλλά και τις αναγνωστικές προτιμήσεις του κοινού, μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα γενικότερης φύσης σχετικά με τις προτιμήσεις και το επίπεδο του αναγνωστικού κοινού, τις εκπαιδευτικές τακτικές αλλά και γενικότερα στοιχεία για την πολιτιστική κατάσταση της εποχής.³⁶

Έτσι, εμφανής είναι η αλληλεξάρτηση του γενικού πλαισίου με συγκεκριμένες περιπτώσεις, γεγονός που σημαίνει πως η επίδραση των σχολίων για το έργο του Τιβούλλου προσθέτει στοιχεία στην γνώση και την κατανόηση της εποχής. Παράλληλα, όμως, και η περίπτωση του ως μεμονωμένου δημιουργού συνεισφέρει και αυτή με τη σειρά της σε στοιχεία και φωτίζει πληρέστερα το ευρύτερο πολιτιστικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που εντάσσεται.³⁷ Σε κάθε περίπτωση, το έργο του Cillenio παρουσιάζεται ως ένα συνονθύλευμα των γενικότερων ενδιαφερόντων και των σημείων που προκύπτουν τόσο από την εξέλιξη που παρατηρείται την εποχή εκείνη όσο και από τον καθιερωμένο τρόπο σχολιασμού που είχε διαμορφωθεί για διάστημα περίπου τεσσάρων αιώνων. Το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας του Cillenio δεν είναι άλλο από το να προσαρμόζεται γενικά ο τρόπος προσέγγισης και σύνταξης των σχολίων του στους σύγχρονους μετα-αναγεννησιακούς τρόπους σχολιασμού, εγκαταλείποντας παράλληλα τους καθιερωμένους τρόπους που υπήρχαν ως τότε, αλλά με τόσο

³⁴ Dixon (2001): 63· Giapponi (1995):7.

³⁵ Dixon (2001): 64.

³⁶ Dixon (2001): 95.

³⁷ Dixon (2001): 98.

αργό και σταδιακό τρόπο που στην ουσία οι δύο αυτοί τρόποι φαίνεται απλά να συνυπάρχουν αρμονικά στο έργο του.³⁸

Οι ανανεωτικές τάσεις και οι αλλαγές στον τρόπο σχολιασμού μετά από μεγάλο διάστημα, στη διάρκεια του οποίου σχολιάστηκαν τα σπουδαία κείμενα του παρελθόντος, αποτελούσαν μια ανάγκη που θα προωθούσε τον σχολιασμό σε άλλα μονοπάτια με διαφορετικές προσεγγίσεις, αλλαγή του τρόπου προσέγγισης και της γενικότερης φιλοσοφίας, θέτοντας τα κείμενα υπό νέα βάση, ανανεώνοντας παράλληλα το ενδιαφέρον των αναγνωστών για τα κείμενα και την επαφή μαζί τους. Παρ' όλα αυτά όμως, οι αναγνώστες της εποχής σε γενικές γραμμές δεν ήταν έτοιμοι για σημαντικές αλλαγές, όπως δείχνουν οι προτιμήσεις τους και οι αντιδράσεις τους σε σχέση με τις διαθέσιμες επιλογές αλλά και η ανατροφοδότησή τους. Παρέμειναν ιδιαίτερα συντηρητικοί και προσηλωμένοι στις αναγνωρισμένες ως τότε τακτικές και πολύ αργά και διστακτικά άρχισαν να δοκιμάζουν νέες μεθόδους, έχοντας αμφιβολίες για το ενδιάμεσο μοντέλο σχολιασμού που συνδύαζε τους ευρέως γνωστούς ως τότε τρόπους σχολιασμού με νέα στοιχεία που έφερναν νέα δεδομένα οδηγώντας τον σχολιασμό σε μια νέα εποχή.³⁹

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια αλλά και μιας εποχής ανασχηματισμού, ο Cillenio ακολουθεί την πρακτική αυτών που αφήνουν το περιθώριο και την ελευθερία στον αναγνώστη να έχει συμμετοχή στην προσέγγιση των σχολίων, καθώς του επιτρέπουν να ανακαλύπτει ανάμεσα στις λέξεις και τις επιλογές του κειμένου. Η τάση αυτή του Cillenio εντάσσεται στη νεωτεριστική και ελεύθερη τακτική, σύμφωνα με την οποία η προσέγγιση θεμάτων είναι πιο ελεύθερη, δίνεται έμφαση σε όχι συνηθισμένο λεξιλόγιο και στην αναφορά σε πολλούς συγγραφείς, σε αντίθεση με την τάση που είχε διαμορφωθεί στηριζόμενη σε παραδοσιακές μεθόδους προσέγγισης, ενδιαφέροντα και εργαλεία αναζήτησης.⁴⁰ Εξερρευνά ελεύθερα τελετουργίες, μύθους, έθιμα, και σπάνιο λεξιλόγιο στα ποιήματα και αναφέρεται σε μεγάλο αριθμό άλλων συγγραφέων.⁴¹

Ο Cillenio στην ενότητα για το βίο του ποιητή παρουσιάζει τη ζωή και το έργο του Τιβούλλου και ο διαφαινόμενος στόχος του είναι να πείσει τον αναγνώστη του ότι το έργο του ποιητή με τον οποίο ασχολείται είναι άξιο μελέτης, παρά τις όποιες αντιρρήσεις μπορεί να έχει κάποιος εξαιτίας του ομοφυλοφιλικού περιεχομένου του έργου. Μάλιστα, ο ίδιος τονίζει πως ο σχολιασμός του γίνεται επί τη βάσει της εκπαιδευτικής και ηθικής χρησιμότητας που παρουσιάζει.⁴² Πάντως είναι εμφανής η προσπάθειά του να προλάβει τα κακεντρεχή σχόλια για το αμφιλεγόμενο περιεχόμενο. Για να το πετύχει αυτό, αναφέρεται στις ακολασίες των Ελλήνων ανεξαρτήτως των σεξουαλικών τους προτιμήσεων, κατηγορεί τη συμπεριφορά τους ως υποκριτική, μιας και κάνουν ακριβώς αυτά, για τα οποία κατηγορούν τους άλλους, ενώ συγχρόνως στέκεται στα σχόλια και τις αναφορές άλλων ποιητών συναδέλφων του Τιβούλλου, από τα οποία συμπεραίνεται η αποδοχή και η απόλαυση των ποιημάτων του ακόμη και από τον

³⁸ Dixon (2001): 64· Coppini (1996): 28.

³⁹ Dixon (2001): 65.

⁴⁰ Dixon (2001): 65· Giapponi (1995): 7.

⁴¹ Giapponi (1995): 7.

⁴² Dixon (2001): 65.

Αύγουστο. Σε όλη αυτή του τη στάση, είναι ξεκάθαρο πως ο κύριος στόχος του είναι να μπορεί η ποίηση του Τιβούλλου, προσαρμοσμένη και χωρίς τα αποσπάσματα που έχουν σεξουαλικό περιεχόμενο, να ενταχθεί στην σχολική διδασκαλία, καθώς έχει πολλά να συνεισφέρει στη διαπαιδαγώγηση.⁴³

5. Μέθοδοι και πρακτικές του σχολιασμού των *Ελεγείων* του Τιβούλλου από τον Cillenio

Ως προς τη μέθοδο εργασίας του, ο Cillenio ο σχολιασμός του ακολουθεί τη διαδικασία της παράθεσης συνωνύμων και παραφράσεων, συμπληρώνοντας παράλληλα με κάποιες αναλύσεις και αναφορές σημεία που το κείμενο δεν είναι εύκολα κατανοητό.⁴⁴ Η τακτική αυτή ταυτίζεται πρακτικά με την παραδοσιακή μέθοδο που προτιμήθηκε από τους σχολιαστές για τουλάχιστον τέσσερις αιώνες με την σταδιακή προσέγγιση του κειμένου και η οποία συνίσταται στην παράθεση στοιχείων που αφορούν τις άγνωστες λέξεις και τα ιδιώματα στα περιθώρια του αρχικού κειμένου. Η διαδικασία αυτή μάλιστα γίνεται στις λέξεις που ο σχολιαστής θεωρεί επιτακτικό να σχολιάσει και η επιλογή του ορίζεται υπό το πρίσμα είτε του σχολιασμού καθεμιάς από τις λέξεις του κειμένου είτε της παράθεσης όσων θεωρεί απαραίτητα ανά σειρά του κειμένου.⁴⁵

Η μοναδική αλλαγή που παρατηρείται σε σχέση με την παραδοσιακή μέθοδο είναι ότι σε κάποια σημεία, στα οποία θεωρήθηκε χρήσιμο, παρατίθενται πλέον αποσπάσματα αρχαίων κειμένων, προκειμένου να διευκολυνθεί η κατανόηση του παρόντος κάθε φορά προσεγγιζόμενου κειμένου, συνήθως κάνοντας την παραπομπή με την λατινική πρόθεση *a/ab* ή με την ελληνική *ἀπὸ* συνοδευόμενη με γενική.⁴⁶ Συγκεκριμένα, ο Cillenio στον σχολιασμό του στη δεύτερη ελεγεία του Τιβούλλου (2.2.3) παραθέτει τον όρο «*ἀπὸ τοῦ θύειν*», τον οποίο επεξηγεί και αποσαφηνίζει. Ακόμη, στο 1.9.66 εντοπίζεται η πρόθεση *ab* συνοδευόμενη από τον όρο “*arte*”, τον οποίο ερμηνεύει και εξηγεί.

Το συμπέρασμα είναι πως μέσα από τον τρόπο με τον οποίο σχολιάζει αποκαλύπτεται ο Cillenio να ακολουθεί, όπως όλοι σχεδόν οι σχολιαστές της εποχής του, τις κλασικές μεσαιωνικές πρακτικές, χρησιμοποιώντας τα κείμενα και τις δεξιότητες που είχε στη διάθεσή του, προκειμένου να πετύχει όσο το δυνατόν πληρέστερα τον στόχο που είχε θέσει για τον σχολιασμό των ποιημάτων του Τιβούλλου.

Ορισμένα παραδείγματα θα επιβεβαιώσουν ότι η μέθοδος προσέγγισης των κειμένων από τον Cillenio στηρίζεται κυρίως στις παραδοσιακές μεθόδους παρά στις νεωτεριστικές μεθόδους.⁴⁷ Πρώτα από όλα, η βασική του τακτική είναι η παράθεση ενός λήμματος συνοδευόμενου από συνώνυμα και πιθανόν παραφράσεις, αλλά και το πώς αναπτύσσεται η συγκεκριμένη λέξη ή φράση σε άλλα κείμενα. Ενδεικτικά για την τακτική αυτή, ο Cillenio στον

⁴³ Dixon (2001): 66· πβλ. Quint. 1.8.5

⁴⁴ Dixon (2001): 66.

⁴⁵ Dixon (2001): 66-67.

⁴⁶ Deligiannis (2023): 17.

⁴⁷ Dixon (2001): 67.

σχολιασμό της δεύτερης ελεγείας του Τιβούλλου αναφέρει τον όρο “olea” στο 2.1.16, για τον ορισμό του οποίου καταγράφει δύο πιθανές ετυμολογικές ερμηνείες, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένα ασφαλές συμπέρασμα για το περιεχόμενο του όρου. Αναφέρει τη διαφορά των όρων «ἔλαιον» και «ἔλεος» και ότι η ελιά θεωρούνταν σύμβολο της ειρήνης. Επίσης, στο 1.9.8 ο Cillenio εξηγεί τη φράση “Durum opus terrae” υποστηρίζοντας ότι σημαίνει επίπονη γεωργία. Ακόμα, στο 1.9.32 παραδίδει ως συνώνυμα τους όρους “destruere” και “abiicere” για τον όρο “perdere”. Ένα παράδειγμα παράθεσης λήμματος σε συνδυασμό ανάπτυξης του όρου σε άλλο κείμενο αποτελεί το σχόλιο του στο 1.9.71 για τον όρο “Bella”, τον οποίο εξηγεί και παραπέμπει τον αναγνώστη στη δεύτερη ελεγεία του Προπέρτιου. Στην προσπάθεια ετυμολογικής εξήγησης και ερμηνείας πιθανόν να περιλαμβάνεται και η συχνή χρήση από τον Cillenio αιτιολογικών προτάσεων και προσδιορισμών.⁴⁸ Συγκεκριμένα, στο 2.1.13 ο Cillenio κάνει χρήση αιτιολογικής πρότασης, προκειμένου να αιτιολογήσει την αγνότητα του σώματος.

Μια άλλη κατηγορία όρων που προκαλούν το ενδιαφέρον του Cillenio είναι αυτοί που ξενίζουν στο γλωσσικό αίσθημα της εποχής, νιώθοντας την ανάγκη να τους προσεγγίσει, για να παραθέσει επιπλέον στοιχεία, όπως για παράδειγμα για τον όρο “ligna” (2.1.22), όπου σχολιάζει “aut magnos truncos et arbores, aut ad copiam respicit, ut Horatius primo: “Ligna super foco large reponens”, ή για τις φράσεις “modulatus avena” (2.1.52), την οποία σχολιάζει ως εξής: “modulari est per modos carmen elicere. Avena est genus segetis; sic Maro: -- “gracili modulatus avena”. Ακόμη ένα παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο στην έκφραση “apposito pollice versat opus” (2.1.63), όπου σχολιάζει “ad conversionem fusi pollex adhibetur. Catullus: -- “tum prono in police torquens / Libratum tereti versabat turbine fusum”.⁴⁹ Υπάρχουν πολλά σχόλια του Cillenio, στα οποία παραθέτει μόνο συνώνυμους όρους και τίποτα παραπάνω, όπως επί παραδείγματι στα σημεία 2.1.31 και 2.1.17, όπου οι όροι “dicat” και “agrestes” παρατίθενται και εμπλουτίζονται με τα “invocei” και “pastores agricolas” αντίστοιχα. Η τακτική αυτή δεν απέχει και πολύ από την κατά λέξη παράθεση συνωνύμων σε ολόκληρα αποσπάσματα του κειμένου, που ενώ εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι ανιαρή και πεζή, εντούτοις προσφέρει μια ευκολότερη και πληρέστερη γενική προσέγγιση του κειμένου.⁵⁰

Ένας άλλος προσφιλής τρόπος σχολιασμού που εμφανίζεται στα σχόλια του Cillenio εκτός από την ερμηνεία και την παράθεση συνωνύμων, είτε σε μεμονωμένες περιπτώσεις είτε σε ολόκληρα χωρία, είναι και η παράθεση παράλληλων κειμένων. Τα σημεία αυτά, όπως για παράδειγμα στο 2.1.65, όπου ο Cillenio παραθέτει αποσπάσματα από τον Προπέρτιο: “Coniugium falsa poterat differre Minerva, / Nocturno solvens texta diurna dolo”, και τον Οβίδιο “Illa etiam stantes radio percurrere telas / Erudit et rarum pectine densat opus”, περιλαμβάνουν αποσπάσματα κειμένων που είναι νοηματικά συναφή και χωρίς απαραίτητα να προσφέρουν επί της ουσίας κάτι περισσότερο στον σχολιασμό και την ερμηνευτική προσέγγιση του χωρίου στο οποίο αναφέρονται. Η συνεισφορά των αποσπασμάτων αυτών έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι προκαλούν τον αναγνώστη, ευκαιρίας δοθείσης, να έρθει σε επαφή με άλλα κείμενα πέρα από τα

⁴⁸ Deligiannis (2023): 17.

⁴⁹ Dixon (2001): 67-68.

⁵⁰ Dixon (2001): 68-69.

συγκεκριμένα ποιήματα του Τιβούλλου, κι ενώ αυτή η μέθοδος μοιάζει με τις έως τότε γνωστές σχολιαστικές τακτικές, επιφέρει και μια νέα προοπτική στην αντιμετώπιση των αρχαίων κειμένων, αφού ο αναγνώστης ανακαλύπτει και άλλα κείμενα μέσω των αναφορών τους στο σχολιασμό.⁵¹

Επιπλέον, ο Cillenio, όπως και όλοι οι μεσαιωνικοί σχολιαστές αλλά και αυτοί του 15ου αιώνα, εντύφησε στο πρωτότυπο κείμενο μέσω των σχημάτων λόγου που απαντώνται σε αυτό, φροντίζοντας να τα ονομάζει και να τα αναλύει.⁵² Η τεχνική αυτή βοήθησε τόσο τους σχολιαστές όσο και τους αναγνώστες, που την έβρισκαν χρήσιμη στην προσπάθειά τους να φωτίσουν τα αρχαία κείμενα, ακόμη κι αν δεν έλυνε όλες τους τις απορίες και δεν έφερνε τη λύση στα ασαφή και δύσκολα χωρία. Η ανάλυση, όμως, αυτών των σχημάτων φανέρωνε νέες οπτικές και φώτιζε σκοτεινά σημεία χωρίων. Ο Cillenio δε θα μπορούσε να αδιαφορήσει για την ερμηνεία αυτών των μηχανισμών και τη συνεισφορά τους στην ανάλυση της σημασίας που προκύπτει με βάση τα συμφραζόμενα. Έτσι, συχνά επιλέγει να αναφερθεί σε αυτά, να τα αναγνωρίσει, να τα αναλύσει και αρκετές φορές να παραθέσει αντίστοιχα παράλληλα με αυτά κείμενα, χωρίς όμως αυτή η τακτική να κυριαρχεί στο έργο του, όπως γινόταν στα έργα άλλων σχολιαστών της εποχής του. Οι πιο συνηθισμένες αναφορές του σε σχήματα λόγου αφορούν μεταφορές, παρομοιώσεις, συνεκδοχές, υπαλλαγές, αποκοπές και μετωνυμίες.⁵³ Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο προσέγγισε όλα αυτά τα σχήματα δεν ήταν γενικά αρεστός στους σχολιαστές της εποχής του, οι οποίοι συχνά τον στηλίτευαν όχι τόσο λόγω της εμμονής του στην εύρεση και την ανάλυσή τους, αλλά κυρίως στο ότι η αναφορά σε αυτά έμενε συνήθως μετέωρη χωρίς να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα.⁵⁴ Ενδεικτικά, στο 1.10.59 σχολιάζει τον όρο “lapis” με μια παρομοίωση “immobilis ut lapis”. Επιπρόσθετα, στο 1.10.2 χρησιμοποιεί ακόμη μία παρομοίωση “quasi intractabilis”.

Οι τεχνικές που έχουν έως τώρα αναφερθεί εντάσσονται στις γλωσσικές τεχνικές και αφορούν το λεξιλόγιο και τις εκφραστικές επιλογές του κειμένου και είναι σε μεγάλο βαθμό κατατοπιστικές και διευκρινιστικές επί του κειμένου, αν και ορισμένες φορές δεν προσφέρουν ουσιαστικά στην ερμηνεία και τα νοήματα που προκύπτουν από αυτό. Αυτό το ερμηνευτικό «κενό» έρχονται να συμπληρώσουν τα σχόλια του Cillenio που συχνά αφορούν ηθικές επισημάνσεις που σχετίζονται με στοιχεία όπως ο χαρακτήρας, η κατοχή αγαθών, η συμπεριφορά γυναικών ή ακόμη γενικότερα όλο το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο που διαφωτίζουν τα γραφόμενα. Ένα παράδειγμα για την αναφορά του Cillenio στη γυναικεία συμπεριφορά είναι στο 1.9.56, όπου η γυναίκα όντας θυμωμένη τοποθετεί στη μέση του κρεβατιού ένα σεντόνι, για να χωριστεί από τον άνδρα της.

Η τακτική αυτή των ηθικών επισημάνσεων υιοθετήθηκε σε μεγάλο βαθμό στην εποχή του Μεσαίωνα στη ρητορική γραμματεία μετατρέποντας τις αναφορές, θετικές ή αρνητικές, σε εργαλεία μέσω των οποίων μπορούσαν να στηρίζουν τις απόψεις τους και να πείσουν το κοινό

⁵¹ Dixon (2001): 69· Ciapponi (1995): 8.

⁵² Dixon (2001): 69.

⁵³ Dixon (2001): 70.

⁵⁴ Dixon (2001): 70-71.

για την ορθότητα των επιχειρημάτων τους.⁵⁵ Σε αυτό το γενικότερο πλαίσιο επαίνων και ψόγων θα πρέπει να ιδωθούν και πολλές από τις ερμηνευτικές παρατηρήσεις του Cillenio για διάφορα σημεία των κειμένων του Τιβούλλου, που τις κάνει πάντα και με βάση τις υποκειμενικές του απόψεις, αλλά κυρίως υπό το πρίσμα του κοινωνικού πλαισίου και των καθιερωμένων αντιλήψεων.⁵⁶

Η στάση που κρατά σε σχέση με τις δυνατότητες που του παρείχε ο επαινετικός χαρακτήρας του κειμένου έχει έντονο αντίκτυπο στους σύγχρονους αναγνώστες του, αφού προσέλκυσε το ενδιαφέρον τους, αλλά παράλληλα φαίνεται να το χρησιμοποίησε και ο ίδιος χρησιμοθηρικά. Συγκεκριμένα, μέσω του έργου του φαίνεται να στόχευε στο να πετύχει την εύνοια και την κηδεμονία του Orsini, σε αντιστοιχία με την προσπάθεια του Τιβούλλου να πετύχει την εύνοια του Μεσσάλλα, αναγνωρίζοντας ότι το κείμενο επί του οποίου εργαζόταν επρόκειτο για έναν έπαινο «από την αρχή ως το τέλος»,⁵⁷ ενώ το ότι αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο ποίημα ως έπαινο γίνεται απόλυτα φανερό και από τα σχόλιά του στη φράση “non ego sum satis”.⁵⁸ Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανές πως χειρίζεται το κείμενο με τέτοιον τρόπο, ώστε να φαίνεται ότι βασικός του στόχος είναι ο έπαινος και καταφέρνει ο στόχος αυτός να γίνεται αντιληπτό ότι εκπληρώθηκε.

Συνεχίζοντας την απαρίθμηση των τεχνικών που χρησιμοποίησε ο Cillenio, βρίσκουμε μια άλλη εμφανή του προτίμηση και η οποία δε θεωρείται ούτε αυτή σπάνια για την εποχή του: οι ετυμολογικές του ερμηνείες σε πολλά σημεία προέρχονται από λατινικούς και ελληνικούς όρους, πολλές φορές δοσμένοι ταυτόχρονα για το ίδιο λήμμα. Ήδη αναφέρθηκε το παράδειγμα του χωρίου 2.1.55 με την προσέγγιση των όρων «*έλαιον*» και «*έλεος*», αλλά και σε πολλά άλλα σημεία, όπως το 1.10.26 που χρησιμοποιεί τους ελληνικούς όρους «*ύς*» και «*θύειν*» προκειμένου να παραθέσει τον σχολιασμό του. Επιπλέον, στο 2.1.86 ο Cillenio κάνει χρήση του όρου «*φύσαλιν*» για να ερμηνεύσει τον στίχο.

Η τακτική αυτή του να δίνονται ετυμολογικές προσεγγίσεις στηριζόμενες σε λατινικές και ελληνικές ερμηνείες ήταν συνηθισμένη για την εποχή και την ακολουθούσε και ο Cillenio. Μια άλλη τακτική πολύ προσφιλή στον Μεσαίωνα, η οποία όμως σε αντίθεση με την προηγούμενη χρησιμοποιήθηκε πολύ φειδωλά από τον Cillenio, είναι η διόρθωση κάποιων χωρίων των αρχικών κειμένων με βασική επιδίωξη να διορθωθεί η εικόνα και το ύφος σε σημεία που κρίνεται πως χρειάζονται κάποια διορθωτική παρέμβαση.⁵⁹ Ο Cillenio χρησιμοποιεί σε λιγοστά σημεία τη διόρθωση και, όπου το κάνει αυτό, γίνεται με γνώμονα πάντα ιστορικές πηγές, όπως συμβαίνει και στο 3.7.200, όπου χρησιμοποιεί στοιχεία από τον Ιουστινιανό και τον Πλούταρχο αναφερόμενος στον Γύλιππο τον Λακεδαίμονα.⁶⁰

Η επιλογή του σχολιαστή να μην χρησιμοποιεί ευρέως την τεχνική αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η αποκατάσταση του κειμένου δεν εντάσσεται στα πρωταρχικά ερμηνευτικά του

⁵⁵ Dixon (2001): 72.

⁵⁶ Dixon (2001): 72-73.

⁵⁷ Dixon (2001): 74.

⁵⁸ Dixon (2001): 76.

⁵⁹ Dixon (2001): 78· Kenney (1974): 3.

⁶⁰ Dixon (2001): 79.

ενδιαφέροντα, αλλά και στο γεγονός ότι το έργο του Τιβούλλου δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβληματικά σημεία που να θέλουν επέμβαση και αποκατάσταση, αλλά και όσα υπάρχουν φαίνεται να μην απασχολούν τον Cillenio στη δική του εργασία.⁶¹ Παράλληλα με όλες τις λεξιλογικές και γραμματικές επισημάνσεις που γίνονται, μεγάλη σημασία στην προσέγγιση του κειμένου έχει και η προσωπικότητα, τα ενδιαφέροντα και ο χαρακτήρας του σχολιαστή, όπως συμβαίνει και με την κοινωνία γενικότερα. Καθετί, λοιπόν, που παρατίθεται είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν είναι ξένο και άσχετο με την προσωπικότητα και τη στάση του σχολιαστή, αλλά φανερώνει σε ένα σημαντικό βαθμό τουλάχιστον την οπτική γωνία και τις πεποιθήσεις του γράφοντος.⁶²

Έτσι, ακόμα και η επιλογή των λέξεων ή των χωρίων που τραβούν το ενδιαφέρον του και γίνονται αντικείμενο σχολιασμού, η τακτική του τι θα προτιμήσει να σχολιάσει αλλά και το τι θα αποφύγει ή δε θα κεντρίσει το ενδιαφέρον του, για να ασχοληθεί μαζί του – όπως ακριβώς συνέβαινε εξάλλου και με την περίπτωση των επαίνων – φανερώνουν ότι η προσέγγιση των κειμένων είναι μια διαδικασία πολυεπίπεδη και ότι μπορεί να προκύψουν στοιχεία που συμβάλλουν στην ερμηνεία ακόμη κι από την προσωπική στάση και όχι μόνο από την σκόπιμη εφαρμογή τεχνικής μεθοδολογίας.⁶³ Επί παραδείγματι, ο σχολιασμός του Cillenio στο χωρίο 1.5.60 για την «αγάπη» που στηρίζεται σε δώρα και ανταλλάγματα, περιέχει μια εξαιρετικά επικριτική παρατήρηση ότι «δεν υπάρχει γυναίκα τόσο αγνή που να μην μπορεί να διαφθαρεί με χρήματα», ή στο 2.1.63-64 όπου ο Τίβουλλος αναφέρεται στην υφαντική ως γυναικεία ασχολία, ο Cillenio βρήκε την ευκαιρία να διατυπώσει την γνώμη του για την έμφυτη γυναικεία φυσική αδυναμία, γεγονός που φαίνεται και από τις επιλογές που κάνει στις λέξεις που χρησιμοποιεί για να την εκφράσει,⁶⁴ αλλά και στην αντίθεση μεταξύ πλούτου και φτώχειας που ο Τίβουλλος υπαινικτικά κάνει ήδη από την αρχή του έργου του.⁶⁵

Πολύ σημαντικό στοιχείο είναι ότι η ενασχόληση με τα κείμενα αυτά και η επαφή με αυτού του είδους τις απόψεις και τις κρίσεις αποκαλύπτει τη διδακτική προοπτική των κειμένων αυτών, ειδικά σε σημεία όπου δίνεται η ευκαιρία, για να σχολιαστούν ζητήματα όπως η θέση των γυναικών, η αγάπη, η φτώχεια, ο πλούτος και ο ρόλος της θρησκείας.⁶⁶ Βέβαια η πρόσληψη τέτοιων στοιχείων δεν είναι δεδομένη ή αντικειμενική, αλλά πάντα εξαρτάται κι από το υποκειμενικό στοιχείο, τις δυνατότητες, τις πεποιθήσεις αλλά και την ετοιμότητα αποδοχής ή κρίσης τους από την πλευρά των αναγνωστών.⁶⁷

Σε γενικές γραμμές, όμως, ο Cillenio σκέφτεται και σχολιάζει διαφορετικά σε σχέση με τους άλλους σύγχρονους σχολιαστές⁶⁸ κάποιες από τις στερεοτυπικές αντιλήψεις της εποχής του

⁶¹ Dixon (2001): 78.

⁶² Dixon (2001): 80.

⁶³ Dixon (2001): 80.

⁶⁴ Dixon (2001): 82.

⁶⁵ Dixon (2001): 80-81.

⁶⁶ Dixon (2001): 81.

⁶⁷ Dixon (2001): 80.

⁶⁸ Dixon (2001): 82· Lowry (1991): 110.

αποφεύγοντας συχνά ιδιαίτερες λεπτομέρειες.⁶⁹ Ένα άλλο ξεχωριστό χαρακτηριστικό που παρουσιάζει το έργο του Cillenio είναι η γνώση μιας ιδιαίτερα μεγάλης ποικιλίας αρχαίων και σύγχρονων του έργων,⁷⁰ τα οποία όμως χρησιμοποιεί ανεπαρκώς ή χαλαρά. Τα έργα αυτά θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν και να βοηθήσουν στη στήριξη των απόψεών του, σε βαθμό που να κατακριθεί γι' αυτό ήδη από σύγχρονους του σχολιαστές, όπως ο Raffaele Regio.⁷¹ Οι επιλογές του αυτές πιθανότατα να σχετίζονται με τη σταδιακή αλλαγή στάσης προς τους κλασικούς που εμφανίζονταν με μικρά βήματα από τις αρχές του 15ου αιώνα, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο φέρνουν στο κέντρο της μελέτης τους ξανά τα κλασικά κείμενα και τους συγγραφείς .

Ο Cillenio έδωσε μια διαφορετική νότα αφού δεν μετέτρεψε την ποίηση σε αντικείμενο μελέτης, αλλά μέσω των σχολίων του κάνει παρατηρήσεις που αναδεικνύουν απόψεις, όχι πάντα αποδεκτές από τους υπολοίπους,⁷² αφού ενδιαφέρεται κυρίως να αναλύσει το υπόβαθρο των όσων αναφέρουν οι κλασικοί ποιητές συχνά εξηγώντας τους μύθους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης του Cillenio αποτελεί ο σχολιασμός του χωρίου 3.7.5 κ.ε., όπου βρίσκει την ευκαιρία με αφορμή την αναφορά στα ταξίδια του Οδυσσέα και στηριζόμενος στον Στράβωνα να παραθέσει τη γνώμη του ότι οι άνδρες που έκαναν μεγάλα ταξίδια αποκτούν εμπειρίες και γίνονται σίγουρα σοφοί, αν και στην αρχαιότητα ήταν ήδη γνωστό ότι τα μεγάλα ταξίδια μετέτρεπαν τους άνδρες σε ήρωες.⁷³ Πέρα από το παράδειγμα αυτό, παρατηρείται αντίστοιχη προσπάθεια εξορθολογισμού και απομυθοποίησης των έως τότε γνωστών μύθων για τις Σειρήνες,⁷⁴ τον Κύκλωπα,⁷⁵ τις δυνάμεις του Αιόλου⁷⁶ και της Κίρκης,⁷⁷ αν και φυσικά αναφέρει τα στοιχεία που ήταν γνωστά και όλοι υιοθετούσαν για καθεμιά από τις περιπτώσεις των συγκεκριμένων μύθων που σχετίζονται με το ταξίδι του Οδυσσέα.

Είναι αξιοσημείωτη για την εποχή του η κίνηση αυτή του Cillenio για προσπάθεια εν μέρει εξορθολογισμού αρχαίων γνωστών μύθων.⁷⁸ Άγνωστο παραμένει το τι ήθελε να πετύχει με την πρακτική αυτή, αλλά θα πρέπει οι στόχοι του να κινούνται ανάμεσα στο να διανθίσει με τέτοιου είδους σχόλια την επεξεργασία του έργου του Τιβούλλου, να προκαλέσει με την ενασχόλησή του με τα εξωλογικά στοιχεία, τα οποία οι υπόλοιποι απλά δέχονταν όπως διαδίδονταν, να παρουσιάσει τον σχολιασμό που έκανε ως ένα έργο με πιο επιστημονικό, αξιόπιστο και αντικειμενικό ύφος, να νοηματοδοτήσει εκ νέου μύθους έως τότε αποδεκτούς σε όλους και να ανατροφοδοτήσει το περιεχόμενο και την πρόσληψή τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι επικρατεί η λογική επί του μύθου. Σε κάθε περίπτωση, στην προσπάθειά του αυτή καταφέρνει να ακολουθήσει το ύφος των αναλυτικών αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων αλλά με

⁶⁹ Dixon (2001): 83.

⁷⁰ Deligiannis (2023): 19.

⁷¹ Dixon (2001): 84· Winterbottom (1999): 102-103.

⁷² Dixon (2001): 85.

⁷³ Dixon (2001): 86-87.

⁷⁴ Dixon (2001): 87-88.

⁷⁵ Dixon (2001): 88.

⁷⁶ Dixon (2001): 88-89.

⁷⁷ Dixon (2001): 89.

⁷⁸ Dixon (2001): 89.

τελείως διαφορετική προσέγγιση, καθώς καταφέρνει να ερμηνεύσει την αρχαιότητα, να την προσαρμόσει στον πνευματικό περίγυρο της δικής του εποχής, αλλά παράλληλα προσπαθεί να διατηρήσει και μια σχετική απόσταση από αυτή προκειμένου να διαμορφώσει μια δική του στάση έναντι του κειμένου.⁷⁹

Κλείνοντας την αναφορά στις πρακτικές που χρησιμοποιεί ο Cillenio, δεν πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι διαφοροποιούμενος από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις για την αρχαία ποίηση, φροντίζει να τις εμπλουτίζει παραθέτοντας πληροφορίες που αντλεί από άλλους αρχαίους συγγραφείς. Το υλικό που παραθέτει παρέχει παραδείγματα από αντίστοιχες περιπτώσεις που παρουσιάζονται σε άλλα κείμενα και δεν επιχειρεί να δώσει ιστορική ερμηνεία στα σχολιαζόμενα χωρία. Βέβαια, πολλές φορές χρησιμοποιεί ιστορικά και φιλολογικά κείμενα αδιακρίτως, ενδεχομένως γιατί τα φιλολογικά κείμενα ήταν πιο ευχερή στην χρήση τους,⁸⁰ αλλά σε κάθε περίπτωση προτιμά τα κλασικά αρχαία κείμενα, όπως κείμενα του Κάτωνα, του Κικέρωνα, του Λουκρητίου, του Πλινίου και άλλων και όχι σύγχρονες ερμηνείες. Μάλιστα ορισμένες φορές παραθέτει τόσα στοιχεία που ενδέχεται να θεωρηθεί η παρέκβασή του εκτός θέματος.⁸¹

Κατά την Dixon, ερευνώντας τις μεθόδους που ακολούθησε ο Cillenio, θα μπορούσαν να προκύψουν τρία γενικά συμπεράσματα για τον τρόπο εργασίας του: πρώτα από όλα συμπεραίνουμε ότι ο Cillenio ακολουθεί σταδιακά τη νέα τάση που θεωρεί τις ιστορικές επισημάνσεις εξίσου διαφωτιστικές, όπως η γλωσσολογική-λεξιλογική ανάλυση. Στη συνέχεια, επισημαίνει ένα δεύτερο συμπέρασμά της, κατά το οποίο παρά τον πλούτο του λεξιλογίου και την προχωρημένη σκέψη, το ύφος του κειμένου παραμένει συχνά μονότονο και το ύφος του σχεδόν προφορικό. Καταλήγει ότι οι πολύπλοκες συνδέσεις και οι πολλαπλές αναφορές δείχνουν μια διαφορετική προσέγγιση του κειμένου, αλλά παράλληλα προσφέρουν και στην ανάγνωση μια ενδιαφέρουσα εναλλακτική που προσπερνά την ως τότε τυπική και τυποποιημένη ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων.⁸²

⁷⁹ Dixon (2001): 89-90.

⁸⁰ Dixon (2001): 90.

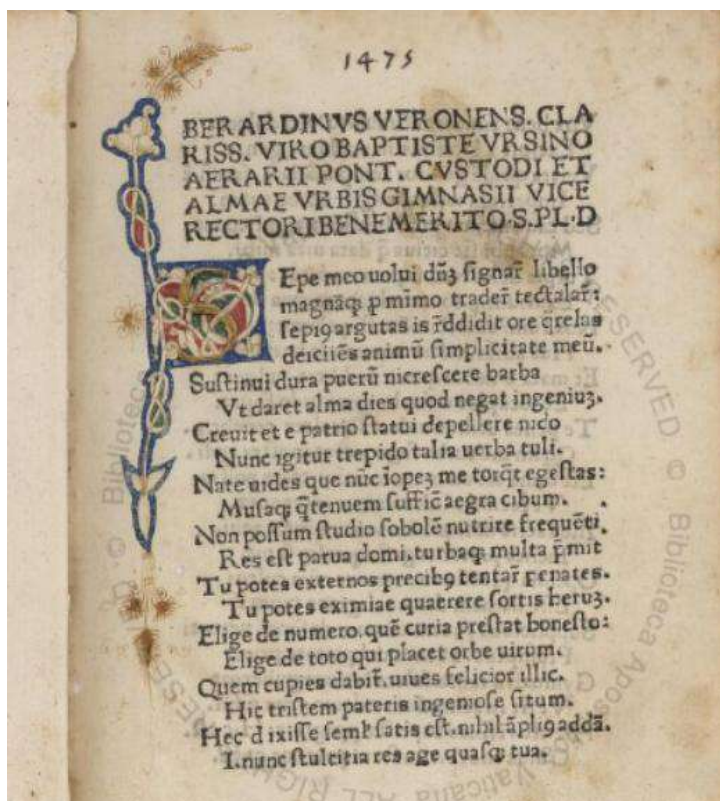
⁸¹ Dixon (2001): 91.

⁸² Dixon (2001): 93.

6. Εκδόσεις του σχολιασμού των *Ελεγειών* του Τιβούλλου από τον Cillenio

Η πρώτη έκδοση των *Ελεγειών* του Τιβούλλου το 1472⁸³ αποτέλεσε το αντικείμενο σχολιασμού για τον Cillenio, ο οποίος επέλεξε να ασχοληθεί με αυτό το έργο είτε γιατί δεν το έκανε κάποιος άλλος ως τότε είτε γιατί εκτιμούσε το έργο του συγκεκριμένου ποιητή είτε διότι ήταν ένα έργο εναλλακτικό και πρωτότυπο προκαλώντας του ιδιαίτερο ενδιαφέρον.⁸⁴ Η πρώτη έκδοση του σχολιασμού πραγματοποιήθηκε το 1475 στη Ρώμη και ακολούθησαν πολλές επανεκδόσεις στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα που αποδεικνύουν ότι οι αναγνώστες έδειχναν ενδιαφέρον για αυτόν για τουλάχιστον μισό αιώνα.⁸⁵

Η πρώτη έντυπη έκδοση του σχολιασμού των ελεγειών του Τιβούλλου από τον Cillenio χρονολογείται πριν το 1500. Συγκεκριμένα, εκδόθηκε στις 18 Ιουλίου του 1475 στη Ρώμη από τον Georg Lauer για τον Giovanni Tibullo Amidani. Ο τίτλος της έκδοσης σύμφωνα με τη Βιβλιοθήκη του Βατικανού είναι *Elegiae, sive Carmina (Comm: Bernardinus Cyllenius Veronensis)*.⁸⁶ Ωστόσο, σύμφωνα με τη Βρετανική Βιβλιοθήκη, ο μη επίσημος τίτλος της έκδοσης είναι “*Elegiae*”, ενώ ο επίσημος τίτλος φέρει το όνομα “[D]iviciias alius fulvo sibi congerat auro...”. Ένας άλλος τίτλος που εμφανίζεται για την έκδοση του 1475 είναι “*Carmina*”.

Εικ. 1. Έντυπη έκδοση του 1475 (Ρώμη, Georg Lauer).

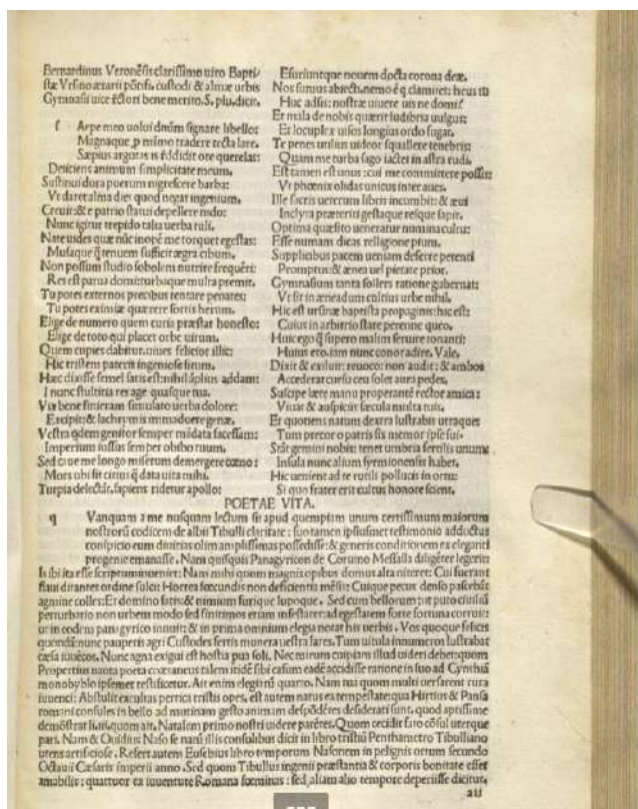
⁸³ Deligiannis (2023): 3.

⁸⁴ Deligiannis (2023): 3.

⁸⁵ Deligiannis (2023): 3.

⁸⁶ *ISTC* it00368000· *GW* M47049.

Στη συνέχεια ανατυπώθηκε σε πέντε αρχέτυπα (incunabula). Η επόμενη έντυπη έκδοση των σχολίων πραγματοποιείται στο Παρίσι στις 3 Μαρτίου του 1485 από τον Antonius Battibovis. Φέρει τον τίτλο “Elegiae, sive Carmina (Comm: Bernardinus Cyllenius Veronensis)”. Το βιβλίο αρχίζει με ένα ποίημα που απευθύνεται στον Baptista de Ursinis. Το επόμενο κεφάλαιο έχει τίτλο “Poetae Vita”. Στα επόμενα δύο κεφάλαια υπάρχει ο σχολιασμός του Cillenio στις *Ελεγείες* του Τιβούλλου. Τα κεφάλαια που έπονται έχουν τίτλο “Summa vitae Albii Tibulli”, “Marsus Domitius: Epitaphium Tibulli” και “Vegius Marphaeus: Epigram”.

Τέλος, περιλαμβάνονται κάποιου στίχοι των *Amores* του Οβιδίου (1.15.27-8 και 3.9) και κλείνει με ένα ποίημα από τον Cillenio στον Τιβούλλο.

Εικ. 2. Έντυπη έκδοση του 1485 (Παρίσι, Antonius Battibovis)

Άλλη μία έντυπη έκδοση πραγματοποιείται στην Εκδόθηκε από τον Boninus de Boninis de Ragusia. Ο τίτλος που φέρει είναι “Elegiae, sive Carmina (Comm: Bernardinus Cyllenius Veronensis)”. Τα περιεχόμενα της έκδοσης είναι όμοια με την έκδοση του 1485.

Brescia στις 18 Φεβρουαρίου του 1486.

Εικ. 3. Έντυπη έκδοση του 1486 (Brescia, Boninus de Boninis de Ragusia)

Ακολουθεί η έκδοση που τυπώνεται στο Παρίσι στις 15 Δεκεμβρίου του 1487 από τον εκδότη Andreas De Paltasichis. Ο τίτλος του έργου είναι “Elegiae (Comm: Bernardinus Cyllenius Veronensis)”. Η έκδοση του 1487 είναι εμπλουτισμένη, καθώς εκτός από τα κεφάλαια που υπάρχουν στις προηγούμενες εκδόσεις προστίθενται τα εξής κεφάλαια: Επιστολή προς τον Antonius Parthenius, στίχοι που απευθύνονται

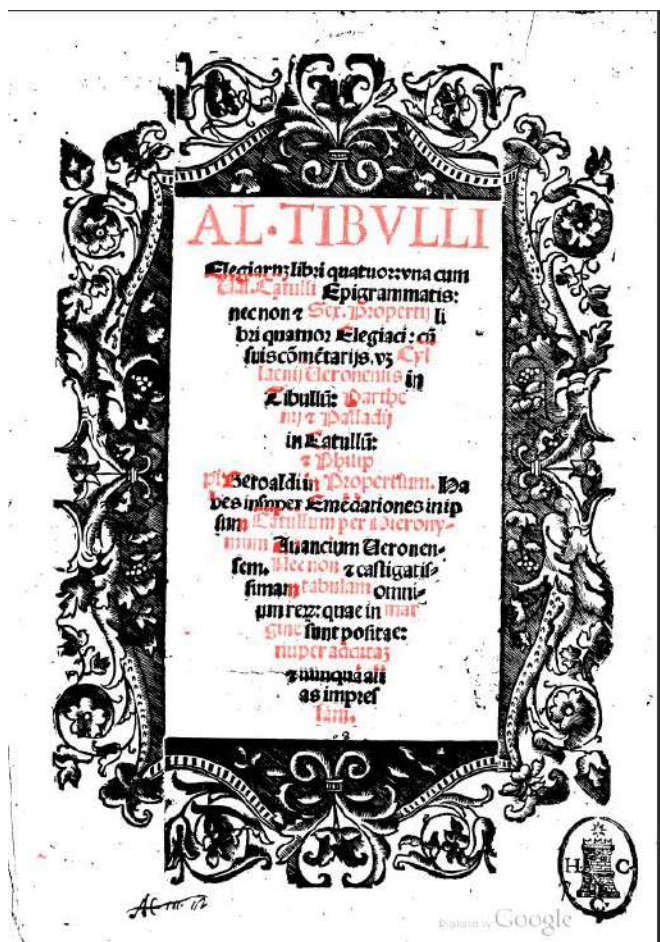
Εικ. 4. Έντυπη έκδοση του 1487 (Παρίσι, Andreas De Paltasichis)

στον Parthenius, γράμμα του Parthenius στο Julius Pomponius [Laetus], τα σχόλια στον Κάτουλλο του Parthenius, η ζωή του Κάτουλλου, η ιστορία της λυρικής ποιήσης, οι στίχοι και ο σχολιασμός των “Carmina” του Κάτουλλου από τον Parthenius. Τέλος, κλείνει με μια επιστολή που απευθύνεται στους αναγνώστες.

Στις 9 Δεκεμβρίου του 1491 εκδίδεται στο Παρίσι από τον Bonetus Locatellus η επόμενη έντυπη έκδοση. Ο τίτλος της έκδοσης του 1491 είναι “Tibullus Catullus et Propertius cum commento”. Οι σχολιαστές είναι ο Cillenio, ο Antonius Parthenius και ο Philippus Beroaldus. Η αναφερόμενη έκδοση περιλαμβάνει όλα τα κεφάλαια της προηγούμενης έκδοσης, αυτής του 1487. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετές προσθήκες στο περιεχόμενό της, όπως η επιστολή του Juliarus Jacobus στον Antonius Parthenius και στίχοι που αναφέρονται στο βιβλίο του. Έπεται η επιστολή του Philippus Beroaldus στον Minus Roscius, ο κατάλογος διορθώσεων και ο σχολιασμός του Beroaldus στο προπερτιανό κείμενο. Κλείνοντας, εντοπίζονται τα κεφάλαια “Propertii poetae Elegiographi Clarissimi liber primus ad Tullum”, “Hendecassyllabon” του Philippus Beroaldus και “Invidus carmen” του Salius Faventinus Hieronymus.

Η αμέσως επόμενη έντυπη έκδοση γίνεται στο Παρίσι στις 26 Ιουνίου του 1493. Εκδόθηκε από τον Simon Bevilacqua. Οι συγγραφείς, ο τίτλος και τα περιεχόμενα της έκδοσης του 1493 είναι ίδια με αυτής του 1491.

Άλλη μια έντυπη έκδοση πραγματοποιείται στη Βενετία από τον Guilielmi de Fontaneto

Montisferrati στις 13 Ιουνίου του 1520. Ο τίτλος που φέρει είναι “Al. Tibulli Elegiarum libri quatuor: vna cum Val. Catulli Epigrammatis: nec non et Sex. Propertij libri quatuor elegiaci: cum suis commentarijs. videlicet Cyllaenij Veronensis in Tibullum Parthenij et Palladij in Catullum et Philippi Beroaldi in Propertium. Habes insuper emendationes in ipsum Catullum per Hieronymum Auancium Veronensem. Nec non et castigatissimam tabulam omnium rerum, quae in margine sunt positae nuper additam nunqua ait ... impres iam.”

Εικ. 4. Το εξώφυλλο της έκδοσης του 1520 (Βενετία, Guilielmi de Fontaneto Montisferrati)

Οι συγγραφείς της έκδοσης του 1520 είναι ο Cillenio, ο Bartolomeo D’avanzo και ο Filippo Beroaldo. Η έκδοση περιέχει σχολιασμό του Cillenio στις ελεγείες του Τιβούλλου, τον σχολιασμό του Παρθένιου

και του Παλλάδιου στον Κάτουλλο και τέλος τον σχολιασμό του Bergaldo στον Προπέρτιο. Αξιοσημείωτες είναι οι ξυλογραφίες που υπάρχουν στη συγκεκριμένη έκδοση.

Εικ. 5. Ξυλογραφία από την έντυπη έκδοση του 1520.

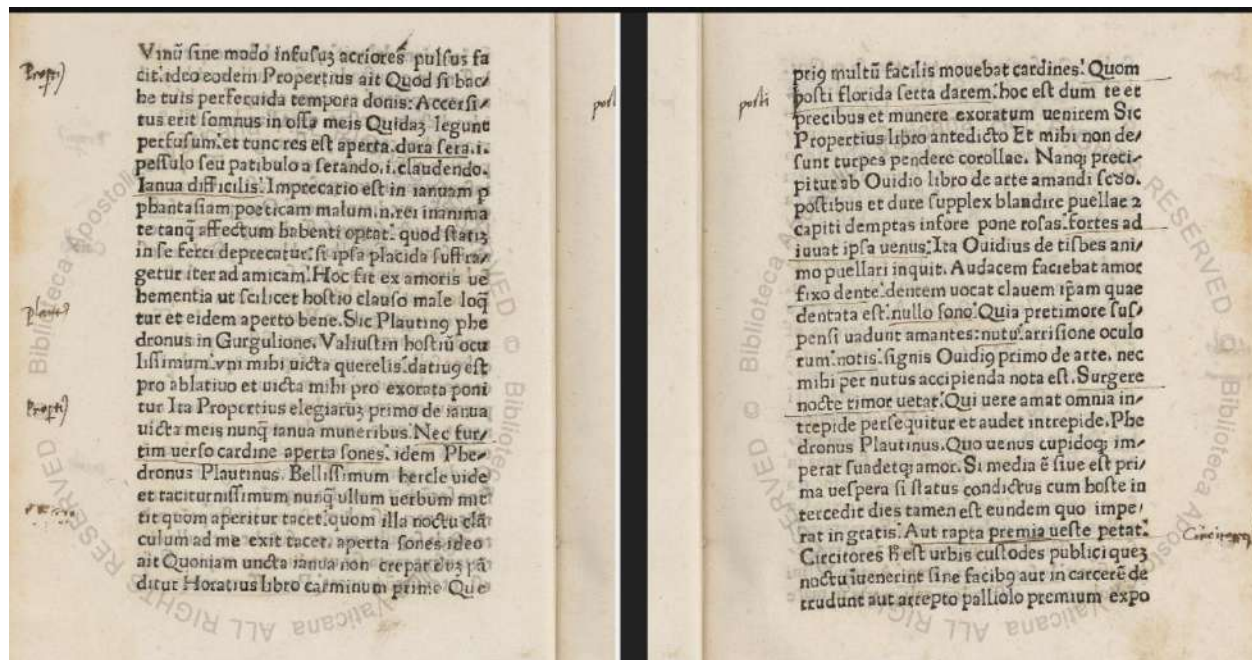
Άλλη μία έντυπη έκδοση για τον σχολιασμό των ελεγείων του Τιβούλου πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1604 από τον Marci Orry. Ο

τίτλος που φέρει είναι “C. Val. Catulli, Albii Tibulli, Sex. Aur. Propertii, Opera omnia quae exstant. Cum variorum doctorum virorum commentariis, notis, observationibus, emendationibus, & paraphrasibus: unum in corpus magno studio congestis, quorum catalogus pagina ab hinc octava exhibetur. Cum Indice Rerum & Verborum copiosissimo”.

7. Κριτική έκδοση των *Ελεγείων* 1.9-10 και 2.1-2 του Τιβούλλου

A. Εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν

Οι εκδόσεις που χρησιμοποιήθηκαν για την παρούσα εργασία είναι τέσσερις. Η πρώτη έκδοση είναι αυτή του 1475 της Ρώμης (siglum R). Παρατηρείται ότι ο κάθε στίχος που σχολιάζεται σε αυτήν την έκδοση είναι υπογραμμισμένος, με στόχο να είναι εμφανής η διάκριση στίχου και ο σχολιασμός του συγγραφέα.

Εικ. 6. Έντυπη έκδοση R.

Η δεύτερη έκδοση που χρησιμοποιήθηκε είναι του 1486, η οποία εκδόθηκε στην Brescia (siglum B). Στη συγκεκριμένη έκδοση οι στίχοι που σχολιάζονται είναι στο κέντρο και ο σχολιασμός στην υπόλοιπη έκταση.

Εικ.8. Έντυπη έκδοση V.

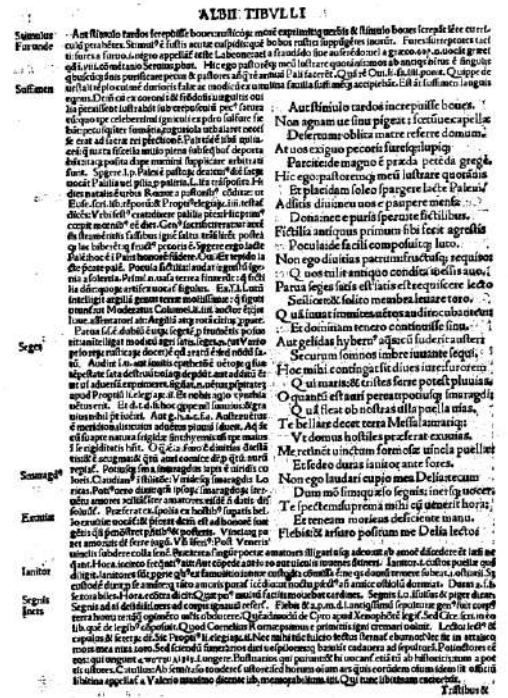
Η τελευταία και πιο σύγχρονη έκδοση που χρησιμοποιήθηκε για την κριτική έκδοση των σχολίων του Cillenio είναι αυτή του 1604 από το Παρίσι (siglum P). Στη συγκεκριμένη έκδοση ο στίχος που σχολιάζεται είναι σε αγκύλη, με αποτέλεσμα να είναι διακριτός ο χωρισμός του στίχου από το σχόλιο. Ακόμα, τα παραθέματα από άλλους συγγραφείς είναι με πλάγιους χαρακτήρες.

Εικ. 12. Έντυπη έκδοση P.

Εικ. 7. Έντυπη έκδοση B.

Η τρίτη έκδοση που χρησιμοποιήθηκε για τη μεταγραφή των σχολίων του Cillenio στον Τίβουλλο είναι της Βενετίας (siglum V) το 1520. Στη συγκεκριμένη έκδοση παρατηρείται ότι οι στίχοι που σχολιάζονται είναι είτε δεξιά είτε αριστερά και πλαισιώνονται από τον σχολιασμό τους.

Αναλυτική περιγραφή της εικόνας: Η εικόνα δείχνει μια σελίδα από το έργο 'Albi Tibulli' με τον τίτλο 'ALBI TIBULLI' στην κορυφή. Το κείμενο είναι σε λατινικά και περιλαμβάνει ποίηση και σχολιασμούς. Οι στίχοι που σχολιάζονται είναι πλαισιωμένοι με αγκύλες. Η διάταξη του κειμένου είναι σε δύο κύριες στήλες με μικρότερες στήλες σχολιασμού στα περιθώρια.

Γίνεται, λοιπόν, άμεσα αντιληπτό ότι χρησιμοποιήθηκε η πρώτη διαθέσιμη έκδοση (R), η τελευταία (P) και δυο ενδιάμεσες η B και η V. Έγινε χρήση των συγκεκριμένων εκδόσεων, για να διαπιστωθούν οι αλλαγές στο κείμενο και στη μορφή. Με αυτόν τον τρόπο κατά τη μεταγραφή φαίνεται η εξέλιξη των γραφών. Οι γραφές τείνουν να ομαλοποιούνται και είναι ορθότερες με το πέρασμα του χρόνου, καθιστώντας την έντυπη έκδοση P πιο ορθή όσον αφορά το λεξιλόγιο και την γραμματική. Ακόμα, παρατηρείται ότι μόνο στην έκδοση P αναγράφονται οι ελληνικές λέξεις, ενώ στις υπόλοιπες οι αντιγραφείς αφήνουν κενό.

B. Εκδοτικές αρχές

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια πιστή αλλά και διορθωμένη – βάσει των κανόνων ορθογραφίας της κλασικής λατινικής γλώσσας – μεταγραφή των σχολίων του Bernardino Cillenio στις *Ελεγείες* του Τιβούλλου 1.9-10 και 2.1-2. Συγκεκριμένα:

1. Ομαλοποίηση της γραφής των διφθόγγων (π.χ. αντικατάσταση του *e* και *ε* σε *ae* και αντιστρόφως: (*puellae* αντί *puelle*, *terrae* αντί *terre*).
2. Αντικατάσταση του *i* από το *e* και αντιστρόφως (π.χ. *Virgilius* αντί *Vergilius*).
3. Αντικατάσταση των πεζών γραμμάτων με κεφαλαία στα αρχικά των κυρίων ονομάτων και στις αρχικές λέξεις των προτάσεων.
4. Αντικατάσταση των κεφαλαίων γραμμάτων με πεζά και το αντίστροφο, όπου ήταν αναγκαίο (π.χ. *neve*, *Hispania*, *Cynosura*, *Campania*).
5. Αντικατάσταση του συμφώνου *n* από το *m*: π.χ. *namque*, *numquam*, *tamquam*, *utrumque*.
6. Απλοποίηση των διπλών συμφώνων και αντιστρόφως (π.χ. *irrita* αντί *irita*, *Cinnamomum* αντί *Cinamomum*, *occurrat* αντί *occurat*). Αντικαταστάθηκε το *y* με *i*, και αντιστρόφως (π.χ. *historiae* αντί *hystoriae*, *Phrygia* αντί *Phrigia*).
7. Αντικατάσταση του *v* με *u* και αντιστρόφως (π.χ., *inquit* αντί *inqvit*, *praecognovisse* αντί *praecognouisse*).
8. Αντικατάσταση του *ti* από το *ci* (π.χ. *spatio* αντί *spacio*, *pretiosi* αντί *preciosi*, *tristitia* αντί *tristicia*).
9. Αντικατάσταση του *ph* από το *f* και αντιστρόφως (π.χ. *Geographiae* αντί *Geografiae*, *Phocyllides* αντί *Focyllides*).
10. Απαλειφή του δασέος πνεύματος *h* στην αρχή και στο εσωτερικό των λέξεων (π.χ. *aram* αντί *haram*, *lacrimas* αντί *lachrimas*).
11. Προσθήκη τόνων και πνευμάτων στις ελληνικές λέξεις. (π.χ. *ὄϊς*, *ὔς*)
12. Ανάλυση των βραχυγραφιών που απαντούσαν στο κείμενο.⁸⁷

⁸⁷ Χρήσιμες κατά τη διαδικασία αυτή στάθηκαν οι εργασίες των Thompson (1903), Bischoff (1990), Cappelli (ανατ. 1999) και Ζάχου (2017).

Συντομογραφίες και σήματα που χρησιμοποιούνται στο κριτικό υπόμνημα:

om. = *omisit, -serunt*

corr. = *correxit, -xerunt*

iter. = *iteravit*

< ... > = *littera vel verba addita vel addenda*

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ CILLENIO
ΣΤΙΣ *ΕΛΕΓΕΙΕΣ* 1.9-10 ΚΑΙ 2.1-2 ΤΟΥ ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ

Tib. 1.9.1: *Quid mihi si fueras teneros lusus amantes.*] de puero conqueritur, qui se neglexerit. Alii legunt amores miseros.

Tib. 1.9.2: *Per divos.*] id est deorum testimonio perpetrata.

5

Tib. 1.9.3: *Et si quis.*] hoc dicit quasi inferens illum solum esse perfidum, quibus verbis eum ab amore alieno revocet.

Tib. 1.9.4: *Tacitis poena.*] lento enim gradu ad vindictam sui divina procedit ira: tarditatemque supplicii gravitate compensat. Et tacitis pedibus dixit ad opinionem antiquitatis: nam (ut refert Porphyrius) dii pedes habere lanatos crediti sunt, quid nonnunquam tarde punirent peccatores. Horatius Carm. III: “Raro antec<e>dentem scelestum / Deseruit pede poena claudo”.

10

Tib. 1.9.6: *Numina formosis laedere vestra semel.*] mutat sententiam quam supra dixit, “Ne iurare time, Veneris periuria venti / Irrita per terras et freta summa ferant”. Ita etiam Propertius Elegiarum II: “Non semper placidus periuros ridet amantes Iuppiter”.

15

Tib. 1.9.7: *Lucra Petens habili.*] pecuniae cupiditate puerum captum dicit a simili. Secutus est enim lucrum ac arator et nauclerus, qui labores omnes immodicos, et asperrima perpetiuntur incommoda, dummodo lucrum faciant.

20

Tib.1.9.8: *Durum opus terrae.*] laboriosam significat agricolationem. Nam semper in ea quid est agendum. Praeterea (ut primo rerum rusticarum scribit Varro) cum primum terram rustici arant, dicuntur proscindere: cum iterum, effringere appellant: quoniam prima aratione glebae grandes solent excitari, cum iterant effringere vocant: deinde lyrant seu occant: quod genus in agricultura multa sunt.

25

Tib.1.9.10: *Sidera certa.*] sidera multa multis sunt fidissima, et alia aliis, ut Cynosura Tyriis, Helice Graiis.

30

11 ut...13 peccatores] Porph. Hor. *carm.* 3.2.32 13 Horatius...14 claudo] Hor. *carm.* 3.2.31-32 16 Ne...17 ferant] Tib. 1.4.21-22 17 Ita...19 Iuppiter] Prop. 2.16.47 27 ut... Varro] Varro *rust.*1.29.2

1 fueras] fueris **R** | teneros] miseros **RB** | lusus] laesuros **R** | laesurus **VB** 2 Alii...3 miseros] *om.* **RB** 6 inferens] inferas **RB** 7 revocet] revocetur **R** 8 poena] pedibus **RVB** 11 Porphyrius] Porphyrio **RB** 12 lanatos] laniatos **B** 17 Irrita] inita **R** | ferant] ferent **RB** 27 ut...rusticarum] ut primo rusticarum rerum **V** 30 effringere] ofringere **RB** 34 ut] ait **B**

- Flaccus in Argonautic. I: "-- neve in Tyrii Cynosura carinis. / Certior: aut Graiis Helice servanda magistris". Omnibus autem nostris generaliter inspicitur Septentrio. Manilius liber Astronomicon: "Summa tenent eius miseris notissima nautis / Signa per immensum cupidos deducere pontum" 5
- Tib. 1.9.10: *Certa ergo.***] id est cursum suum dirigentia, ut Horatius Carm. II: "-- eque certa fulgent sidera nautis".
- Tib. 1.9.14: *Detrahet d.***] deformabit pulchritudinem.
- Tib. 1.9.15: *Urentur sole capilli.***] quippe Sol nimius asperos et nigros capillos efficit. Unde Hercules apud Propertium Eleg. IV inquit ad nymphas: "Terreat et Lybico Sole perusta coma" 10
- Tib. 1.9.16: *Deteret.***] laedendo imminuet; est enim deterere, detrahere et diminuere. Iuvenalis in Umbricio: "atque eadem cras deterere exiguis aliquid" 15
- Tib. 1.9.18: *Saepe solent auro multa subesse mala.***] verius vero et certius certo: nam propter aurum (ut Phocyllides scribit) bellum est, raptusque necesse, quod eius est doli apud mortales, ut cum omnium malorum causam iniungat, et vitam tristitia afflictet, irreptum fuisse praestiterit. 20
- Tib. 1.9.19: *Divitiis captus.***] iratam Venerem dicit his qui divitias amori praeponderant. Quare Propertius indignatus Eleg. II exardet dicens: "Ergo muneribus quivis mercatur amicam? / Iuppiter! Indigna merce puella perit" 25
- Tib. 1.9.20: *Asperaque est illi difficilisque Venus.***] sic supra: "-- Et infidis quod sit acerba monet".
- Tib. 1.9.22: *Intorto verbere.***] flagrum seu scuticam ex materia intorta significat. 30
- Tib. 1.9.26: *Ederet ut multo libera verba mero.***] temulentorum vitium est ut omnia publicent secreta animi, cum nullam rationem in se habeant, et ignorent inguinis et capitis quae sint discrimina, qua ex causa ab eis occulta facile detorquentur. Horatius in arte poetica: "Et torquere 35

1 Flaccus...2 magistris] Val. Fl. 1.18-19 4 Manilius...6 pontum] Manil. 1.294-295 7 ut...8 nautis] Hor. *carm.* 2.16.3-4 11 Unde...13 coma] Prop. 4.9.46 15 Iuvenalis...16 aliquid] Iuv. 3.23-24 18 ut...19 scribit] ps.-Phoc. 42-47 24 Quare...26 perit] Prop. 2.16.15-16 28 --...monet] Tib. 1.6.84 35 Horatius...36,1 dignus] Hor. *ars* 435-436

9 deformabit] deformidavit V 16 deterere] deteret B 18 vero] vero est RVB 19 bellum est] *om.* est V 26 amicam] amorem VB 33 inguinis] igunis V

mero quem perspexisse laborent, / An sit amicitia dignus”.
Et in Carminibus: “Arcanique fides prodiga perlucidior
vitro”. Liba autem verba sine respectu intelligit et a
Libero patre liber, -ra, -rum deducitur: quin ut Valerius
Maximus ait: liberalitas quoque ex ipso numine nomen
quaesitum est. 5

Tib. 1.9.32: *Perdere.*] destruere atque violata abiicere.

Tib. 1.9.33: *Campania terra.*] Campania est fertilissima
regio, a quo denominativum fit Campanus, minusculum
suo primitivo una syllaba, ut Hispania Hispanus, sed metri
gratia Campania pro Campana ponit usurpative. 10

Tib. 1.9.34: *Ager Phalernus.*] Phalernum mons est
Campaniae iuxta Puteolos, ubi optimum vinum nascitur
quapropter cura Bacchi esse dicitur, qui vitis sator fuit.

Tib. 1.9.35: *Eriperes.*] quasi invitum cogeres, ut ita tibi
crederem. 15

Tib. 1.9.36: *Puras fluminis esse vias.*] flumina naturaliter
sunt lutulenta si rapide fluant, tum quia sabula devolvunt,
tum quod in ea domorum purgamenta, et cloacarum sordes
immittuntur. Alii legunt fulminis: fulmen enim dum
exprimitur luctatione ventorum scindit aera et vias non
putas agit. 20

Tib. 1.9.39: *In amore puellae.*] a qua illuderis, et
Marathum videtur significare, de quo elegia ad Pholoem
meminit. 25

Tib. 1.9.41: *O quoti.*] pericula sua obiicit, quae ipse
prompte adiit, dum eum ad puellam euntem comitatur.

Tib. 1.9.43: *Munere.*] officio.

Tib. 1.9.44: *Latuit.*] ideo latuit, ne a me agnosceretur.

Tib. 1.9.47: *Attonita.*] nimia cupiditate canendi. 30

Tib. 1.9.53: *At tu qui puerum.*] dira est imprecatio in
pueri corruptorem.

Tib. 1.9.54: *Dolis.*] furtivis concubitibus.

Tib. 1.9.55: *Lassaverit usu.*] assiduo coitus usu per
clunium excussionem defatigaverit; usum enim assidue in 35

2 Et...3 vitro] Hor. *carm.* 1.18.16 4 ut...6 est] Val. Max. 5.1.pr
23 a...25 meminit] Tib. 1.8.71

1 laborent] laborant VB 2 Carminibus] Carminibus ait RVB
Arcanique] arcanaque RVB 3 Liba] libera RB 4 liber] libera R
quin] quum B 8 Campania²... fertilissima] Campania fertilissima est
RVB 11 ponit] ponitur RVB 13 ubi...vinum] ubi vinum optimum
RVB 18 sabula] sabulum RVB 24 Pholoem] Pholonem B
26 quoti] quotiens RB] quoties V 35 excussionem] excusionem V
assidue] assiduum RB] assiduo V

libidine clunopalin vocant, quod Iuvenalis ait: “et lassata viris nec dum satiata recessit”.

Tib. 1.9.56: *Interposita veste.*] seu stratum capit, seu culcitram; sensus est: quod mulier inter se et virum quasi irata vestem interponat, ne se tangat. 5

Tib. 1.9.57: *Externa.*] aliena adulteria.

Tib. 1.9.58: *Cupidis.*] cupide intrare cum uxore cupientibus.

Tib. 1.9.59: *Nec lasciva soror.*] non uxorem tantum modo vult istius corruptoris esse impudicam, sed eius etiam sororem: ut quaestum meretricium faciat, imprecatur esse vulgati corporis. 10

Tib. 1.9.59-60: *Plura bibisse pocula.*] aut toto vitae spatio plures cyathos bibisse, aut nocte illa atque die, quasi quod vinosior sit inferat. 15

Tib. 1.9.60: *Quam plures emeruisse viros.*] sensus est: Non plures ad quaestum sui corporis accepisse viros quam cyathos vini biberit, et emeruisse dixit, quoniam prostitutae dicuntur meretrices a merendo, unde et scorta meritoria vocantur et notanda est locutio non plura bibisse pocula quam emeruisse plures viros. 20

Tib. 1.9.62: *Dum rota Luciferi provocet orta diem.*] significat per hoc lascivam puellam ab Occidente Sole ad Orientem convivium protrahere.

Tib. 1.9.64: *Varias vices operum.*] exercitationum variam actionem aut fututionum variatos usus: de quibus Ovidius in calce voluminis, quod de arte amandi composuit eleganter meditatus est. 25

Tib. 1.9.65: *Tua perdidicit.*] adulteria scilicet didicit, namque ut facinus adulteri celet cum debita Veneris munera coniux exigit, ipsa clunes quidem movet, sed non mutuo coitus appetitu, quemadmodum inter caros coniuges convenit. 30

Tib. 1.9.66: *Ab arte non solita.*] olim quidem non solita et arte, inquit, id est apta mobilitate corporis ad concubitum, ita quidem ut suum cum amatore celet adulterium. 35

1 Iuvenalis ... 2 recessit] Iuv. 6.130

1 quod] quasi R 2 nec] non R 6 adulteria] adulterari B 10 etiam] esset R 22 diem] die V 23 ad...24 Orientem] ab <alterum Sole> Orientem RV 29 adulteria] adulterari R 30 namque] nanque R 33 coniuges] om. V 34 et...35 inquit] om. B

Tib. 1.9.68: *Denso dente.*] a parte totum per periphrasim pectinem dicit, qui per denticulos minutissimos est insectus.

Tib. 1.9.71: *Bella.*] formosa, pulchra; bonus et diminutivum bellus elegantem significat. Propertius Elegiarum II: “At si caeruleo quaedam sua tempora fuco”. 5

Tib. 1.9.71 *Tinxit.*] idcirco caerulea forma bona est, id est pulchra.

Tib. 1.9.72: *Devoveat.*] id est devovendo consumet, vel cum deprecatione excret. 10

Tib. 1.9.73: *Non facit hoc vitio.*] ut acerbius inimicum corruptorem pueri vituperet, dicit coniugem eius non suoapte ingenii vitio adulteram esse, sed ipsius culpa. Fetet enim et senio et podagris qui odor uxori maxime est odio. Quare Catullus amicum de rivali podagroso consulens dixit: “Nam quotiens futuit toties ulciscitur ambos, / Illam affligit odore, ipse perit podagra”. 15

Tib. 1.9.73: *Corpora foeda.*] foedata intelligit corpora propter unguenta, quibus podagrico dolori medentur.

Tib. 1.9.74: *Culta puella.*] ergo sene indigna homine. 20

Tib. 1.9.75 *Huic.*] vetulo, quem coniux tenera fugit, et est admirative prolatum.

Tib. 1.9.75 *Iungere Venerem.*] libidinis opus perficere.

Tib. 1.9.76: *Cum trucibus feris.*] sane ut rem paene impossibilem diceret, addidit trucibus; nam ferarum quaedam cicures sunt. Hoc autem asperius est illo Virgiliano: “Iungentur iam griphes equis. --” et est vehementius illo Horatiano: “Sed prius Apulis iungetur caprea lupis”. 25

Tib. 1.9.80: *Et geret in gremio regna superba.*] id est dominabitur; namque amicae vocantur dominae et earum obsequium regnum seu imperium, quasi amatores amatis subditi sint iure servitutis. Horatius Carminum IIII: “Non sum qualis eram bonae / Sub regno Cinarae; desine 30

5 Propertius...6 fuco] Prop. 2.18d.31 15 Quare...17 podagra] Catull. 71.5 26 Hoc...27 --] Verg. *ecl.* 8.27 27 et...29 lupis] Hor. *carm.* 1.33.7-8 33 Horatius...39,2 imperiis] Hor. *carm.* 4.1.3-7

2 pectinem] perctinem R 4 et] et <eius> R | et...5 diminutivum] et <eius> diminutivum B 5 diminutivum] diminutio R 7 Tinxit] Tinxerit RB | idcirco] iccirco VBP 10 deprecatione] deprecatone R 12 vituperet] vituperat R | eius] illius R 15 consulens] consulans R 16 quotiens] quotie VBR | toties] totiens R 18 Corpora foeda] Corpora foeda <podagra> RB | foeda] *om.* V 21 quem] quam B 30 geret] gerat R | in...regna] in regno regma RB

dulcium / Mater saeva cupidinum / Circa lustra decem
flectere mollibus / Iam durum imperiis”.

Tib. 1.9.83: *Hanc tibi fallaci.*] proseuche est ad Venerem,
ut amatori suo gratae mentis indicium exhibeat. Hoc vero
sciet, si puero ipsi, cuius amore impotente Tibullus 5
languit, se duram et inexorabilem in alias praebuerit.

1 saeva] sceva **R** 5 sciet] siet **R** 6 praebuerit] praehibuerit **RB**

- Tib. 1.10.1: *Quis fuit horrendos primus qui protulit enses?***] Iovis aetatem imperantis vituperat, sub cuius imperio tum enses fabrefacti sunt, tum leti diversitas orta est, unde capta occasione aure Saturni saeculum miro praekonio extollit. Tibullum quidem Messalla expedito exercitu in Arupinos et Hipigas sequi castra cogebat. Lucretius autem liber V ait: “Aeris usus prius fuit cognitus quam ferri”, quod ferrum Idaei Dactyli reppererunt. 5
- Tib. 1.10.2: *Quam ferus et vere ferreus ille fuit!***] ferus est qui durioris est vitae et animi crudelioris; ferreus vero durus et immitis, quasi intractabilis, a ferro, quod nihil in se praeter duritiem habet. 10
- Tib. 1.10.4: *Brevior.***] praecipitator scilicet ante diem.
- Tib. 1.10.6: *In saevas feras.***] ob incursum truculentorum animalium tutelae hominum gratia, et saevas addidit, ut causam augesceret, ut supra: “Cum trucibus ferus. --” 15
- Tib. 1.10.7: *Divitis auri.***] divitis, id est pretiosi homines divites efficientis. Sic supra: “Tunc mihi iurabas nullo tibi divitis auri”.
- Tib. 1.10.8: *Faginus scyphus.***] scyphus vel cyphus vas Herculis fuit potorium, sicut in III Saturnalium legimus. Hoc in sacris veteres usi sunt et in conviviis. Horatius Carm. I: “Natis in usum laetitiae cyphis”. De quo vase quidam inter nostri temporis homines literatos sane doctus vult Virgilium intellexisse VII Aeneid.: “Hoc pater Anchises cypho libabat ad aras”. Cum auro libabat a Marone scriptum est; nam prima cyphi ubique brevis est. 20
- Tib. 1.10.9: *Non vallus erat.***] vallus usurpative dictum a masculino genere, cum vallum dicatur, sed ab eo quod efficit, id quod efficitur intelligit. Nempe ex vallis, hoc est, palis vallum fit, quo castra muniuntur, vulgus palificatam vocat. 25
- Tib. 1.10.10: *Varias dux gregis inter oves.***] aut varias, quoniam earum quaedam candidae sunt, aliae nigrae; aut diversi generis animalia sub ovis vocabulo comprehendit. Fuisse autem casam et pecori et pastori commune, cum 35

7 Lucretius...8 reppererunt] Luc. 5.1287 16 Cum...--] Tib. 1.9.76
18 Tunc...19 auri] Tib. 1.9.31 20 scyphus²...22 conviviis] Marc.
Sat. 5.21.16-19 22 Horatius...23 cyphis] Hor. *carm.* 1.27.1
25 Virgilium...26 aras] Verg. *Aen.* 7.245

4 unde] qua VB | capta] coepta VB] cepta R | aure] aurem RVB
miro] muro R 6 Hipigas] Hiapigis RB 14 ob] ab RV 16 ferus] feris
RVB 28 usurpative] usurpatie RB 34 sunt] des ut B 36 commune]
commumem R

Stadius Thebaid primo dixerit: “Et pecori communem solum”. Iuvenalis aptius ostendit Satyra III: “Et pecus et dominos communi clauderet umbra”.

Tib. 1.10.11: foret.] de praeterito usus est, foret ut in Virgilium Servius liber VIII annotavit: “Quique a stirpe fores geminis coniunctis Atridis”. Caeterum est optantis oratio. 5

Tib. 1.10.11: tristia.] detestabilia.

Tib. 1.10.12: corde micante.] ex tubarum clangoribus cor trepidat, adeo ut plerunque timidis fluxum ventris afferat. Iuvenalis Satyra XIV: “-- et trepido solvunt tibi cornua ventrem / Cum lituis audita”. 10

Tib. 1.10.17: E prisco stipites.] e lignorum truncis, ut antiquorum in religione fuit consuetudo.

Tib. 1.10.18: Avi.] avum pro tota maiorum suorum serie posuit. 15

Tib. 1.10.18: Veteres sedes.] antiquas aedes suae stirpis.

Tib. 1.10.19-20: Tum melius tenuere fidem cum paupere cultu stabat in exigua ligneus aede deus.] sensus est: Cum fictiles fuerunt imagines deorum, tum ipsi magis fideles habitus sunt, ut in humanis rebus. Iuvenalis Satyra XI his monuit nos: “Hanc rebus Latiis curam praestare solebat / Fictilis et nullo violatus Iuppiter auro”. Propertius Elegiarum IV: “Fictilibus crevere deis hic maxima regna / Nec fuit opprobrio facta sine arte casa”. Seneca Epist. XXX liber IV: “Exurge et te quoque dignum finge deo, finges autem non auro aut argento: non potest ex hac materia a magno deo exprimi similis, cogita illos cum propitii essent, fictiles fuisse”. 20

Tib. 1.10.23: Voti compos.] victor; dicitur enim voti compos qui ex sententia animi desideratam rem obtinuit. 25

Tib. 1.10.24: Purum favum.] id est sine faece. Favus vocantur cereae tabellae, in quarum cellulis apes mel recondunt et hunc in altaria allatum fuisse diis acceptissimum refert Varro rerum rustic. III. 35

1 Stadius...2 solum] Stat. *Theb.* 1.586 2 Iuvenalis...3 umbra] Iuv. 6.4 5 Virgilium...6 Atridis] Verg. *aen.* 8.130 11 Iuvenalis...12 audita] Iuv. 14.199-200 21 Iuvenalis...23 auro] Iuv. 11.115-116 24 Propertius...25 casa] Prop. 4.1.5-6 26 Seneca...29 fuisse] Sen. *epist.* 31.11 32 Favus...35 III] Varro *rust.* 3.16.24

2 IIII] *correx*] III **RVB**] II **P** 4 foret¹] fore **B** | in] *om.* **RVB** 6 coniunctis] coniuncto **R** 12 lituis] lituus **V**] litius **R** 13 E] et **B** stipites] stipite **RVB** 28 a magno] imago **B** 34 hunc] tunc **B**

- Tib. 1.10.26: *E plena rustica porcus hara.***] hara porcorum est stabulum, quae eadem corripit primam, quam aspirat Virgilius in Priapeis: “Caeditur e tepida victima porcus hara”. Est autem porcus Graecum vocabulum, sed ut Varro refert rusticarum rerum II antiquitate observatum, quod vocant χοῖρον. Hic etiam sus dicitur, quia (eodem teste) ὕς Graece dicitur, sed olim vocabatur θύειν, quod est immolare. Sacri enim instituti initium a suillo genere coeptum esse, et Graecorum et Latinorum observationes docent, unde Ovidius Metamorphos. ultimo ex Pythagorae sententia scribit: “-- et prima putatur / Hostia sus meruisse mori, quia semina pando / Eruerit rostro spemque interceperit anni”. Notandum sane observatum fuisse, ut diebus natalitiis non immolaretur hostia. Nam (ut Varro ait) indignum visum est aliis lucem adimere, die quo ipsi acceperunt. 5 10 15
- Tib. 1.10.27: *Pura veste.***] sacerdotalem tunicam intelligit et candidam et sine sordibus.
- Tib. 1.10.27: *Canistra.***] Canistrum vas vimineum est, Graeci κάναστρον vocant, nos canistrum et per diminutionem canistellum. 20
- Tib. 1.10.30: *Marte favente.***] secundo praelio victoribus semper Mars favet.
- Tib. 1.10.32: *Et in mensa pingere castra mero.***] morem militantium exprimit, qui domum reversi narrant sua circumstantibus facinora, faciendo signum aut gladiolo, aut cyatho, ut ante oculos audientium res ipsa, de qua sermo est, videatur existere. Ovidius in Heroidibus: “Pingit et exiguo Pergama celsa mero”. 25
- Tib. 1.10.33: *Quis furor est.***] sermo increpatorius ex dolore proficiscens. Lucanus: “Quis furor o cives?” 30
- Tib. 1.10.34: *Clam venit.***] subrepat enim non intellecta senectus.
- Tib. 1.10.35: *Infra.***] in inferno. Nam sedes infernorum est infra terram, ut poetae sentiunt. 35

3 Virgilius...4 hara] *Priap.* 65.2 5 ut...8 θύειν] Varro *rust.* 2.4.9 et 2.4.17 10 Ovidius...13 anni] *Ov. met.* 111-113 15 ut...ait] Varro *ling.* 5.69 28 Ovidius...29 mero] *Ov. epist.* 1.32 31 Lucanus...cives] *Lucan.* 1.8

1 E] Et B | rustica] mystica B 6 χοῖρον] *om.* RV 7 dicitur¹] vocatur RVB | ὕς] *om.* RV 8 θύειν] <οὔτης ἀπό τοῦ> θύειν B] *om.* RV 9 esse] *om.* B 20 κάναστρον] κάναον B] *om.* RV 24 mensa] mensa <se> B 34 infernorum] inferorum B

- Tib. 1.10.36: *Navita.***] Charon, quem Fulgentius in editione physica super XII Virgilianos codices interpretatur quasi *καϊρόν*, id est tempus.
- Tib. 1.10.38: *Errat.***] centum errant annos animae quarum corpora iacent inhumata, et hoc sentit antiquitas. 5
- Tib. 1.10.38: *ad.***] apud, iuxta.
- Tib. 1.10.42: *Calidam aquam.***] ut per allutionem squallorem deponat.
- Tib. 1.10.42: *Pigra.***] at quae cito venit, sed pigra a consequenti, quod pigros delumbes homines reddat. 10
- Tib. 1.10.42: *Casa.***] gurgustium, antiqui a cavando casam vocarunt, nempe cavatas rupes inhabitabant.
- Tib. 1.10.44: *Facta temporis prisci.***] Horatius in Poetica: “Laudator temporis acti”, de sene, inquit; nam semper sense laudant praeteritos, praesentes despiciunt annos. 15
- Tib. 1.10.48: *Testa paterna.***] testa tegetem significat a tegendo, et est vinarium dolium. Paterna vero ait in quam pater vinum infuderat novum, ut a filio vetus exhauriretur.
- Tib. 1.10.49: *Bidens.***] bidens est ferramenti genus rusticani, duobus dentibus utrinque prominentibus. 20
Ovidius Fasto. IV: “Sarcula nunc, durusque bidens, et vomer aduncus / Ruris opes vigeant, inquinat arma situs”.
- Tib. 1.10.53: *Bella Veneris calent.***] ut: “O non in Venerem segnes nocturnaue bella”, et calent dixit, quoniam Bacchus et Ceres libidinis incitamenta sunt; nam 25
et male sobrius supra posuit, cum e luco ipso ubi sacram rem fecerat domum iter vorteret.
- Tib. 1.10.56: *Dementes manus.***] quod in colluctatione cum amica capillos illius fregerit et genas contuderit.
- Tib. 1.10.59: *Lapis.***] immobilis ut lapis. 30
- Tib. 1.10.59: *Ferrum.***] inexorabilis, inflexibilis, hoc est, affectibus humanis carens, ut lapis et ferrum.
- Tib. 1.10.63: *Quater.***] pro perfecte, respectu numeri dicitur.
- Tib. 1.10.64: *Quo tenera irato flere puella potest.***] 35
signum est immensi amoris cum puella ipsa lacrimas

1 Charon...3 tempus] Fulg. *Exp. Verg.* p. 98, 18-19 Helm
13 Horatius...15 annos] Hor. *ars* 174-175 21 Ovidius...22 situs]
Ov. *fast.* 4.927-28 23 O...24 bella] Verg. *Aen.* 11.736

3 *καϊρόν*] *om.* RVB 7 *aquam*] *aquarum* B 9 *quae*] *qui* RB
10 *pigros*] *pigros* <et> R 19 *bidens*] *om.* RB 29 *contuderit*]
contulerit R

effundat, quod iratum sibi amatorculum sentiat, hoc autem ab ea fit, ut benevolum reddat.

Tib. 1.10.66: *Is gerat scutumque su.*] id est stipendium facit, nam: “Nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur”. Sudes genus est teli militaris secundum veteres. Propertius Eleg. IV: “Nec rudis infestis miles radiabat in armis, / Miscebant usta proelia nuda sude”, et est paxillus igni retorridus. Virgilius: “-- sudibusve praeustis”. 5

Tib. 1.10.67: *Pax alma.*] epitheton pacis. Silius XI: “--Pax optima rerum, / Quis homini novisse datum est, pax una triumphis / Innumeris potior, pax custodire salutem, / Et cives servare potens. --” Huius simulacrum effingebatur manu spicam gerens, ideo alma; nam pacis tempore agriculturae florent, unde illi spicae et poma et huiusmodi reliqua offerebantur. 10 15

Tib. 1.10.68: *Candidus sinus.*] fingunt poetae pacem esse alis albissimis et vultu, ideo sinus candidus. Calpurnius in I {A}egloga: “Candida pax aderit, nec solum candida vultu”. 20

6 Propertius... 8 retorridus] Prop. 4.1.27-28 8 Virgilius...9 praeustis] Verg. *Aen.* 7.524 10 Silius...13 --] Sil. 11-592-595 18 Calphurnius...20 vultu] Calp. *ecl* 1.54

1 hoc] *iter* hoc B 4 facit] faciat R 5 Sudes] sudis RB 11 Quis] Quas RB 20 vultu] <Bernardini veronesis poetae in elegias Albi Tibulli secundum commentarium incipit> RVB

Tib. 2.1.1: *Quisquis adest valeat, fruges lustramus et agros.*] Hic secundus liber incipit. Dividitur enim totum hoc opusculum in quatuor (ut diximus) libellos, quorum primus maximus est, hoc in loco lustrum celebrat et agrestem vitam summopere commendat. Sed Cato in libro de agricultura ostendit Solitaurilia consuesse divis circummagi et ponit quibus verbis utebatur antiquitas in precatone. Id volumen quoniam Venetiis, dum hanc meditationem sequor, imprimitur, quae ille ibi commemorat legenda curiosis relinquo, brevitate quidem maxime delector. Insuper quoque de lustrandi ritu multa superius exposita sunt. Videtur autem sacrificia pro asservatione frugum facere, quasi dimissa expeditione militiae possit sine fastidio agros colere; nam (ut Cato ait) ille fuerat maxime laudatus, qui bonus dictus colonus esset. Plinius refert Romulum arborum sacerdotes instituisse, et se XII fratrem appelasse. Hos deos praecipue novit rusticitas: Saeiam deam a serendo, ac Segestam a segetibus, Fortunam calvam, cui farris torrendi ferias Numa instituit, Terminos agrorum et Lares. Tria tempora observarunt frugibus periculosa, propter quod feriae festique dies sunt instituti. Flotalia IIII calendas Maii anno urbis CCCCXI ex oraculo Sibyllae, ut omnia bene florescerent. Rubigalia Numa instituit XI regni sui anno, quae Plinius refert sua tempestate acta. VII calend. Maii. Rubigo enim quae est scabies seu vitium in culmo nascens tunc temporis occupat segetes. Vinalia IX cal. Martii pro degustandis vinis instituta.

Tib. 2.1.3: *E tuis cornibus.*] ratio physica est, cur Bacchus in virgunculae specie pingatur cum corniculis; nam nimio vino homines truces fiunt, unde μαίνεσθαι, id est, furere et insanire Bacchus dicitur, quod autem ait, vua pendeat, praelargam denuntiat futurae vindemiae ubertatem.

5 Cato...8 precatone] Cato *agr.* 141 14 ut...16 esset] Cato *agr.* praef. 16 Plinius...17 appelasse] Plin. *nat.* 18.6 25 Plinius...acta] Plin. *nat.* 18.285

1 Quisquis] uisquis VB 5 agrestem] rurestem RVB 6 consuesse] consuescens RVB 9 quae] quae <ipse> R | ille ibi] ibi ille B 17 appelasse] appeliase R 18 deam] dicta B | a²] id est R 21 feriae] ferice R 22 dies] om. RB 24 florescerent] floroscerent B 30 specie] speciem RVB 31 μαίνεσθαι] om. RV] βακχεύειν B

Tib. 2.1.5: *Luce sacra requiescat humus.*] festis diebus colendi dei sunt ex pontificum libris, ut ait Virgilius: “In primis venerare deos. --”

Tib. 2.1.6: *Grave opus.*] sic supra: “Et durum terrae rusticus urget opus”.

5

Tib. 2.1.6: *Suspensio vomere.*] applicato parieti aut trabi, ne scabiem contrahat.

Tib. 2.1.7: *Iugis.*] vinculis. Est enim iugum quo boves ad invicem arctantur et est lignum quo textores telam convolvunt. Ovidius *Metamor.* VI: “Tela iugo est iuncta. --”

10

Tib. 2.1.7: *Nunc ad prasepia debent.*] Iulius auctor est sacerdotes ambarvales coronare solitos spicis et frugiferis ramusculis boves ad praesepia pabulantes, quibus in villicatione usi essent.

15

Tib. 2.1.9: *Operata deo.*] sensus est, omnes sacrificent, namque operor est rem divinam facio. Propertius *Elegiarum* II: “Cynthia iam noctes est operata decem”.

Tib. 2.1.10: *Lanificam pensis imposuisse manum.*] ab antecedenti consequentia intelligitur: primo enim filatrices manum stamini applicant, deinde deducendo filant, sed lanificam dixit manum, ut brevi duo complecteretur; nam et carminare et filare mulierum fuit, quod ostendit Ovidius *Metamor.* III de Minei filiabus lanificium exercentibus: “Aut ducunt lanas aut stamina pollice versant”.

20

25

Tib. 2.1.12: *Cui tulit hesterna gaudia nocte Venus.*] supra diximus fuisse procul ab religione pollutum hominem accedere ad rem divinam.

Tib. 2.1.13: *Casta placent superis.*] ex lege religionis sumptum est, quam Cicero in libro de legibus recitat, ubi ita scriptum constat, “Ad divos adeunto caste.” Caste autem accipitur, animo videlicet, in quo sunt omnia, nec tamen tollit castimoniam corporis, sed cum animus multo praestet corpori, etiam observetur, ut casta corpora sacris adhibeantur.

35

2 Virgilius...3 --] Verg. *georg.* 1.338 10 Ovidius...--] Ov. *met.* 6.55
17 Propertius...18 decem] Prop. 2.33a.2 23 Ovidius...25 versant]
Ov. *met.* 4.34 30 Cicero...31 caste] Cic. *leg.* 2.19

2 dei] *om.* B | libris] libris <ideo, id est> RV] libris <ideo πρώτα θεόν τιμᾶν, id est> B | ut] *om.* B 13 ambarvales] arvambales R
18 II] III P

Tib. 2.1.13: *Pura cum veste venite.*] ut supra: “Hac pura cum veste sequar.” Festus enim scribit sacerdotes ad sacrificium pura habuisse vestimenta, id est, non obsita, non fulgurata, non funesta, non maculam habentia.

Tib. 2.1.14: *Et manibus puris sumite fontis aquam.*] 5
religio sacrificii apud antiquitatem exigebat, ut ante sacrum sacrificulus manus ablueret, a quo facto delubrum putant derivatum. Hauriebat enim sacrificaturus aquam de flumine currenti. Virgilius octavo: “-- undam de flumine palmis sustulit”. Hoc ideo observatum dixit Servius 10
quando superis sacrificabatur, vel propterea quod nox etiam solo somno polluere credita est. Propertius elegiarum III: “Ac primum pura somnum tibi discute lympha”. Ut enim Cicero in praedicto loco dixit, corporis peccata tolluntur vel aspersione aquae, vel dierum numero. 15
Puris ergo pro expurgatis a scelerum macula dictum est, ut Horatius Carminum III: “Inmunis aram si tetigit manus / Non sumptuosa blandior hostia”.

Tib. 2.1.15: *Agnus sacer.*] dicendo sacer illud intelligit quod sit purus ad sacrificium ut imoletur; namque (ut 20
refert Varro rerum rusticarum II) agni ad quatuor menses a mammis ubi nati sunt non disiunguntur, haedi tres, porci duos, e quibus quoniam puri sunt ad immolationem sacres appellarunt. Plautus: “Quanti sunt porci sacres”.

Tib. 2.1.16: *Victa comas olea.*] Synecdochicos: olea est 25
arbor Palladis pacem significans et illius imbecillitatem a quo praefertur, Graeci ἔλαιον dicunt et oleum; ἔλεον enim est misericordia, unde olea.

Tib. 2.1.17: *Agrestes.*] pastores, agricolas.

Tib. 2.1.18: *Pellite mala.*] id est, avertite mala, in 30
antiquitatibus scriptum est, averuncasint pro averuncent et avertant.

Tib. 2.1.19: *Fallacibus herbis.*] aut herbas obruentes 35
segetem in agris, quales sunt lolium, lappa, tribulus, carduus, herba alba panico similis et omnium satorum vitium, orobanche, erratitricum, festuca, aegilops,

2 Festus...4 habentia] Fest. 249.42 9 Virgilius...10 sustulit] Verg. ecl. 7.69 12 Propertius...14 lympha] Prop. 3.10.13 17 Horatius...18 hostia] Hor. carm. 3.23.17 20 ut²...24 appellarunt] Varro rust. 2.1.20.8-9 24 Plautus...sacres] Pl. rud. 4.6.1208

11 superis] superius R 13 IIII] IIII BVP 25 Victa] Iucta R Synecdochicos] Synecdochicōς VP 26 Palladis] Palladia RB 27 ἔλαιον] om. RVB | ἔλεον] om. RVB | enim...28 est] est enim B 35 carduus] cardinis RVB 36 erratitricum] erratitricum RB

securidaca, quae palagmon, aut ipsam segetem intelligit, quae sine fruge calamos educat et fallat agricolarum spem. Et eludat messem, dicit ad orationem alludendo, quam habuerunt olim in purgatione lustrali; nam Cato priscus ea commemorans ita ait: “Utique tu fruges, frumenta, vineta, 5 virgultaque grandire, beneque evenire sinas, pastores pascuaque salva servassis”.

Tib. 2.1.20: *Nec timeat celeres tardior agna lupos.*] hoc est quod ait Horatius Carminum III: “Inter audaces lupus erret agnos”.

Tib. 2.1.22: *Grandia ligna.*] aut magnos truncos et arbores, aut ad copiam respicit, ut Horatius primo: “Ligna super foco large reponens”.

Tib. 2.1.23: *Turbaque vernarum satyri bona signa coloni Ludet et ex virgis extruet arte casas.*] Satyri coloni: aut per hoc vult intelligi omnium silvestrium deorum formas, quas ex virgultis vernas confecturos dicit, aut Bacchi tantum effigiem seu simu-, qui ruris deus est et Satyrorum ductor. Unde Catullus cum thyaso satyrorum: aut certe Priapi imaginem intelligit, qui Satyrus est et signum eius satyricum, ut in Priapeis diximus. Sed quoquomodo 15 versum interpretemur hoc ait: Vernalem turbam extracturam esse per intercolumnia casarum formas ex virgis ad veros deorum vultus, circum quas ipsa ludet. Virgilius Georgi. II: “Oscilla ex alta suspendunt mollia pinu”.

Bona ergo signa si Priapum referas, accipe ubertatem significantia. Nam praeter multas quas retulit Servius de oscillis opiniones, illud quoque ab eo dictum meminimus oscilla esse membra virilia de flumineis iuncis facta, quae suspendebantur per intercolumnia, ita ut in ea 20 homines acceptis clausis personis impingerent et ea ore cillerent id est, moverent ad risum populo commovendum. Et quaeritur cur, ludet, poeta dixit et est hypallage, pro extruet bona signa ante casas et ludet.

Tib. 2.1.25: *Viden.*] apocope est pro vides ne et ultima semper corripitur, repentinum autem quid signat, ut 35

4 nam...7 servassis] Cato *agr.* 141.2.8-9/3.1-2 9 Horatius...10 agnos] Hor. *carm.* 3.18.13 12 Horatius...13 reponens] Hor. *carm.* 1.9.5 25 Virgilius...26 pinu] Verg. *georg.* 1.389

1 quae] *om.* V 15 virgis] virginis R 20 et] *om.* RB 24 quas] aquas B 26 si] ad RV] si <ad> B 27 ubertatem] ubertate B 33 Et] *om.* R cur] *om.* R

Catullus: “Viden’ ut perniciouser exiluerit”, ergo quasi repentinum spectaculum fuerit Viden’ ait.

Tib. 2.1.26: *Fibra.*] fibram pro interaneis ponit, quorum inspectione deorum mens proditur. Lucanus primo: “Atque iram superum raptis quaesivit in extis”. Sunt enim fibrae extrema iecinorum a fibro, ut ait Festus. Est enim fiber genus vespae incitatissimum quadrupes, quo nomine extremae fluminum orae appellantur et fimbrias vestimentorum dicimus. 5

Tib. 2.1.27: *Fumosos phalernos.*] quoniam de vino intelligit masculino genere protulit in plurali; namque singulare neutrum est et locum nota. 10

Tib. 2.1.27: *Fumosos.*] austeros vult accipi. Persius: “Indomitum quod despumare Phalernum / Sufficiat --”. Ideo Satyrus Aquinas ad naturam eius retulit dicens: “Cum pulmo Phalerno arderet”. Servius enim scribit Phalernum aqua domari vix posse. Tria eius sunt genera, austerum, dulce et tenue. 15

Tib. 2.1.27/28: *Veteris consulis.*] ex hoc vini vetustas noscitur in cellario reconditi. Mos enim fuit ut annos a consulibus denominarent; hoc in Horatio et Lucano saepius perlegitur. 20

Tib. 2.1.28: *Et Chio solvite vincla cado.*] ideo solvite quod lagenas suas antiqui operimento operiebant cum pice ac gypso illito. Horatius Carm. III: “Hic dies anno redeunte festus / Corticem astrictum pice dimovebit / Amphorae fumum bibere institutae / Consule Tullo”. Chio autem cado, id est, amphorae plenae vino Chio, quod constat esse optimum. Plautus in Curculione: “Quasi tu lagenam dicas ubi vinum Chium solet esse”. Cadus enim est oenophorum. Virgilius: “Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes”. 25 30

Tib. 2.1.29: *Madere.*] ebrium esse, unde madidi ebrii.

Tib. 2.1.30: *Male ferre pedes errantes.*] errantes scilicet quantum ad saltationem. Virgilius: “Tum motus 35

1 Catullus...exiluerit] Catull. 62.8 4 Lucanus...5 extis] Luc. 1.617
 13 Persius...14 --] Pers. 3.3-4 15 Ideo...16 arderet] Iuv. 4.138
 16 Servius...17 posse] Fulg. *myth.* 1.12 25 Horatius...27 Tullo] Hor. *carm.* 3.8.9-12 29 Plautus...30 esse] Plaut. *Curc.* 1.78-79
 31 Virgilius...32 Acestes] Verg. *Aen.* 1.195 35 Virgilius...50,1 incompositos] Verg. *georg.* 1.350

6 iecinorum] iocinorum **RB** 7 quadrupes] quadrupedibus **V** 12 nota] notat **RB**

incompositos”, id est, implicitos, aut male errantes nimietate vini, cum nec pes nec caput suum facit officium.

Tib. 2.1.31: *Dicet.*] invocet.

Tib. 2.1.33: *Gentis Aquitanae.*] verba sunt Tibulli sacrificantis in honorem Messalae.

5

Tib. 2.1.33: *Celeber triumphis.*] sic supra: “Hunc fore Aquitanas posset qui frangere gentes”.

Tib. 2.1.35: *Ades gloria magna intonsis.*] hic intonsis non placet intelligere Romanam iuventutem, quae nisi ad XL annum pervenisset tondi novacula non poterat, ut A.

10

Gellius libro III noctium Atticarum testis est, quem morem Iuvenalis secutus ait: “-- nam Sergiolus iam radere guttur coeperat”. Sed intonsis senibus gravioribus in republica,

15

qui ea fuerunt severitate, ut nullam de corpore curam haberent, intenti tantisper publico bono. Horatius Carm. II ait: “Non ita Romuli perscriptum et intonsi / Catonis auspiciis veterumque norma”. Nam et in primo eiusdem operis dixerat: “Hunc et incomptis Curium capillis / Utilem bello tulit et Camilium / Saeva paupertas. --”

20

“Et Iuvenalis satyrarum quinto: Et credam dignum barba dignumque capillis / Maiorum. --” Sed quamquam Terentius in Heautontimerumenon senes tonderi faciat, tamen (ut Varro refert rerum rusticarum secundo) olim tonsores non fuisse significant antiquorum statuae, quod pleraeque habent capillum et barbam magnam. Nam dicunt tonsores in Italiam primum venisse ex Sicilia. P. R. cons. anno CCCCLIII, ut scriptum in publico Ardeae literis extat, eosque adduxisse Publicum Ticinium Alenam. Alii putant intonsis triumphis, quos de victoria Pannonum habuit, intelligi, qui sunt comati.

25

30

Tib. 2.1.36: *Coelitibus agricolis.*] contradictio est; nam si coelicolae non ergo agricolae, et e contra. Sed coelicolis dixit pro eis quibus datum est epulis divorum accumbere, et superiorum interesse consiliis, quales sunt Satyri, Fauni, Pomona, Vertumnus. Sed hi (ut fabulantur poetae) sunt turba minor et Seniones vocantur.

35

6 Hunc...7 gentes] Tib. 1.7.3 12 Iuvenalis...13 coeperat] Iuv. 6.105-106 15 Horatius...17 norma] Hor. *carm.* 2.15.10-12 17 Nam...19 -] Hor. *carm.* 1.12.41-43 19 Et...21 --] Iuv. 16.31-32

1 incompositos] incompositos R 6 fore] fors RVB 19 Camilium] Camillum VB 27 scriptum] scriptum <est> RB 30 habuit] om. RB 32 non...contra] om. B

Tib. 2.1.38: *Querna glande.*] qua cum primi homines vescerentur, Ceres eam mutavit arista; a quercus fit quernus, querceus et quercetum.

Tib. 2.1.39: *Tigillis compositis.*] id est apte ordinatis trabibus. Tignum est trabs, qua varie disposita domus extruitur; a tegendo dicitur, ut Vulpianus et Paulus meminerunt, qui ex lege XII tabularum referunt omne genus materiei ex qua aedificia constant, tigni appellatione contineri. Inde fit tigillum prima correpta, ut a signo sigillum. Gellius ait Doxium Celei filium lutei aedificii inventorem, sumpto exemplo ab hirundinum nidis. Plinius refert Eurelium et Hiperbium fratres Athenis domos lateritias constituisse et antea specus fuisse pro domibus.

Tib. 2.1.40: *Fronde viridi.*] sic de Saturno Eutropius primo inquit: “Ipse adhuc rudes populos domos aedificare, terras colere, plantare vineas docuit, atque humanis moribus vivere, cum antea semiferi glandium tantummodo alimentis vitam sustentarent, et aut in speluncis aut frondibus virgultisque contextis casulis habitarent”.

Tib. 2.1.44: *Irriguas aquas.*] aquae irriguae dicuntur quae irrigant, id est humectant hortum, et irriguus hortus qui humectatur passive dictum, ut Festi comprobatur auctoritas.

Tib. 2.1.47: *Aestus sideris calidi.*] aut fervores aestivales, aut canis ardores. Sol enim sidus calidum est.

Tib. 2.1.49: *Verno flores apes ingerit alveo.*] duplex est apis in nominativo terminatio, scilicet in -es et in -is. Sed in -is non nisi raro. Ovidius *Metamorph.* XII “Non apis inde tulit collectos sedula flores”. Et Calpurnius {A}egloga II: “Daedala nectareis apes intermittere florem”. Hanc Melissam Graeci vocant a Melissa pulcherrima muliere, quam (teste Moderato Columella de re rustica X) Iuppiter in apem convertit, quamquam Homerus poetarum princeps ex crabronibus et sole apes genitas ratiocinetur, quas apes nymphae Phrusonides educaverunt, mox eas apes in specu Iovis fuisse nutriculas,

6 ut...9 contineri] Just. *dig.* 47.3.1.1 10 Gellius...11 nidis] Plin. *nat.* 7.194.3 11 Plinius...13 domibus] Plin. *nat.* 7.194.2 14 sic...19 habitarent] Eutr. 1.1 27 Ovidius...28 flores] Ov. *met.* 12.928 28 Et...30 florem] Calp. *ecl.* 2.20 31 teste] Colum. 9.2.3.2

2 quercus] quercu RB 9 prima] prima <a> V 19 frondibus] frondis R 27 XII] *correx*] XIV RVBP 30 Melissam] Melissan R 33 crabronibus] scabronibus B

ipsaque pabula dei munere sortitas, quibus educaverunt alumnum.

Tib. 2.1.49: *Alveo.*] pro alveario suo; nam alveus seu alvus (ut Varro utitur) sunt cavatae cortices, aut viminea vascula manu facta, in quibus quid propter concavitatem reponitur, ubi apes etiam mellificant, dictae alvi a mellis alimonio, ut idem III rerum rusticarum voluit. Tria sunt mellis genera, Plinio auctore, vernum vocatum et anthimum ex florum suavitate, aestivum quod aereum ab herba et rutilum est post solstitium conficitur, silvestre quod ericeum ab herba quae in silvis floret post primos autumnus imbres.

Tib. 2.1.52: *Certo pede.*] diffinita rhythmorum lege, ut supra in primo notavimus. Nam Censorinus ait cantus fuisse antiquiores ex numeris, sed in ornatis, postea modulata sunt legitime. Lucretius enim cantum inventum a pastoribus ait imitatione avium concentus.

Tib. 2.1.52: *Rustica verba.*] bucolicum carmen.

Tib. 2.1.53: *Modulatus avena.*] modulari est per modos carmen elicere. Avena est genus segetis; sic Maro: “-- gracili modulates avena”.

Tib. 2.1.55: *Minio suffusus Bacche rubenti.*] hoc est habens faciem rubricam illinitam per synecdochen, qui mos observatus est in exemplum Panos pastoris, qui ita depingebatur propter aetheris concoloritatem et aether ipse est Iuppiter. Virgilius: “Sanguineis ebuli baccis, minioque rubenti”. Minium fuit olim magnae religionis, auctore Verrio: Nam Ioviani simulacri faciem illinebant diebus festis et triumphantium corpora, ut Camilli minio inungebantur.

Tib. 2.1.56: *Inexperta.*] non illis cognita, et stat passive.

Tib. 2.1.58: *Dux pecoris hircus auxerat hircus oves.*] hircus est caprarum admissarius, id est, vir dictus, quasi fircus Sabinorum lingua, si Terentio Varroni credimus, alii ab hircis putant qui sunt oculorum anguli, ut Suetonius Tranquillus de vitiis corporis affirmat, propterea quod

4 ut...utitur] Varro *rust.* 3.16.21 7 Tria...8 auctore] Plin. *nat.* 11.34.1-2 14 Nam... 16 legitime] Cens. *mus.* p. 608, 6-8, GL, 6, Keil 16 Lucretius...17 concentus] Lucr. 5.1379-1381 20 sic...21 avena] Serv. *Aen.* 1.pr. 26 Virgilius...27 rubenti] Verg. *ecl.* 10.27

14 notavimus] annotavimus VB 16 modulata] modulati R 24 pastoris] pastorii B 32 pecoris] pecori R 34 Terentio] Terentiano R

libidinis appetitu saepe aciem ad hirquos capri retorqueant. Pecoris autem appellatione refert Marcellus libro Digesto L. putasse Cassium eas quadrupedes contineri, quae gregatim pascuntur et contineantur, unde Ovidius Metam. inquit: “Quasque creavit init pecudes caper. --” Ovis enim Graecum est. Nam illi ὄϊς dicunt, sed -v-, interposita ovis fit, et plerunque capellarum gregem significat, ut supra legere est, sed dux earum ovium aries et missus appellatur, ut Varronem Servius in tertio Georgicorum commentario allegat.

Tib. 2.1.60: *Et antiquis imposuit Laribus.*] diximus in primo commentario Lares ab antiquis celebratos esse cum multis oblationibus, cum coronarum honore. Iuvenalis Sat. IX “O parvi nostrique Lares, quos thure minuto, / aut farre et tenui soleo exornare corona”.

Tib. 2.1.62: *Lucida.*] alba.

Tib. 2.1.62: *Exhibitura curam puellis.*] ad filandum sollicitudinem datura. Lana enim postquam carminata est a puellis trahitur.

Tib. 2.1.63: *Hinc et famineus labor est.*] quia solis mulierculis propter sexus imbecillitatem lanificium, et caetera huiusmodi mollia concessa sunt. Lucretius ait, homines ante genus mulierum lanam fecisse, sed postea impeditos duriori opera feminis concessisse.

Tib. 2.1.64: *Apposito pollice versat opus.*] ad conversionem fusi pollex adhibetur. Catullus: “-- tum prono in pollice torquens / Libratum tereti versabat turbine fusum”.

Tib. 2.1.65: *Textrix operata Mineruam.*] inventricem pro re inventa, id est, telam posuit. Sic Propertius Eleg. IX “Coniugium falsa poterat differre Minerva, / Nocturno solvens texta diurna dolo”. Pallas enim textoriam artem perdocuit. Ovidius Fasto. III: “Illa etiam stantes radio percurrere telas / Erudit et rarum pectine densat opus”.

2 Marcellus...4 contineantur] Just. 32.1.65.4.2 4 Ovidius...5 --] Ov. met. 10.327 8 sed...10 allegat] Verg. georg. 3.446 13 Iuvenalis...15 corona] Iuv. 9.137-138 22 Lucretius...24 concessisse] Lucr. 5.1355-1357 26 Catullus...28 fusum] Catull. 63.411-412 30 Sic...32 dolo] Prop. 2.9.5-6 33 Ovidius...34 opus] Ov. fast. 63.819-820

6 ὄϊς] om. RVB 14 IX] correxi] III RVBP 18 a] om. RB 24 opera] opere V 27 turbine] stamine RB 30 IX] correxi] I RVBP 34 percurrere] percurreret B | densat] denset RB

Tib. 2.1.66: *Tela sonat appulso latere.*] gestum textricis innuit; nam appulso pectine vi brachiorum latus telarii constrepat cum tela et iugo.

Tib. 2.1.67: *Inter equas indomitas.*] discretionem facit inter equas et armenta, cum tamen constet sub armenti vocabulo quadrupedes omnes grandiores complecti, iccirco ut furore libidinis equas trahi ferventius caeteris animalibus ostenderet, inter quas luxuriae Deus genitus feratur, indomitas ait prae furore fervescens libidinis. Virgilius: “Scilicet ante omnes furor est insignis equarum”. Qua ex re (teste Acrone, Horatius Carm. I) novo verbo usus est cum ait: “Cum tibi flagrans amor et libido: / Quae solet matres furiare equorum.”

Tib. 2.1.69: *Arcu indocto.*] pro ipse indoctus sagittam loco destinato figeret.

Tib. 2.1.73: *Iuveni detraxit opes.*] id est, effundere prodigaliter fecit.

Tib. 2.1.74: *Iratae.*] puellae.

Tib. 2.1.77: *Et pedibus iter praetentat suspensa timore.*] eleganter incedentis puellae nocturnum egressum ad amatorem describit.

Tib. 2.1.77: *Suspensa timore.*] ne exeuntem custodes audiant.

Tib. 2.1.78: *Explorat caecas cui manus ante vias.*] sic Virgilius in Simulo: “sollicitaque manu tene(bras) exp(lorat) iner(tes)”.

Tib. 2.1.79: *Ah miseri, quos hic graviter deus urget.*] miserantis oratio, graviter autem dicit pro profunde et immense, hoc est, totis viribus.

Tib. 2.1.80: *Leniter.*] mediocriter, sine stimulatione vecordiae.

Tib. 2.1.82: *Abde.*] absconde, amove.

Tib. 2.1.82: *Faces.*] poetae fingunt Cupidinem gestare manu faculas. Ovidius: “Altera tela arcus, altera tela faces”.

Tib. 2.1.84: *Palam.*] clare, aperte.

Tib. 2.1.84: *Clam.*] occulte, intra se ne vicinus exaudiat.

10 Virgilius...11 equarum] Verg. *georg.* 3.266 11 Qua...13 equorum] Hor. *carm.* 1.25.13-14 24 sic...26 inertes] Verg. *georg.* 1.79 34 Ovidius...35 faces] Ov. *epist.* 2.40

2 appulso] appullo R 9 ait prae] itaque RVB 19 iter] om. RB iter praetentat] praetentat iter V 25 Virgilius...sollicitaque] *correxi*] Virgilius: “Insimulo, sollicitaque P

Tib. 2.1.85: *Iocosa.*] ioco plena, et tripudiis dedita.

Tib. 2.1.86: *Et Phrygia tibia curva sono.*] sic Catullus: “Tibicen ubi canit Phryx curvo grave calamo”. Plinius refert Midam obliquam tibiam in Phrygia invenisse, dextra parte unum, in sinistra duo foramina habentem in sacris Cybeles a Dindyma adhibitam, Virgilio auctore libro IX, sed Cybele quidem (ut Diodorus III historiarum scribit) fistulam invenit, quam Graeci φύσαλιν vocant, quam sententiam Naso sequitur Fastorum IIII: “Protinus implexo Berecynthia tibia cornu / Flavit -- ”. et iterum: “Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos”. Nam et Acron in primo Horatianorum carminum commentario scribit Euterpem tiliarum inventricem fuisse, in quibus est sonus. Horatius: “Si neque tibias Euterpe prohibet”.

Et (ut testis est Porphyrio eorundem carminum III) Phrygia dicebatur, ad cuius cantus etiam convivantes saltabant, ideo Horatius ait: “Cur Berecynthiae cessant flamina tibiae”, et (ut idem ipse Porphyrio in ultimo eiusdem operis reponit) tres modi tiliarum fuerunt, scilicet Ionicus, Lydius, Barbarus.

Tib. 2.1.87: *Sequuntur.*] ab Oceano digredientia sidera.

2 Catullus...3 calamo] Catull. 63.22 3 Plinius...6 adhibitam] Plin. nat. 7.204 7 ut...scribit] Diod. hist. 3.58.2 9 Naso...11 modos] Ov. fast. 4.181-82/214 11 Nam...14 prohibet] Hor. carm. 1.1.32-33 13 Horatius...14 prohibet] Hor. carm. 1.32-33 15 ut...III] Porph. carm. 3.19.18 17 Horatius...18 tibiae] Hor. carm. 3.19.18-19

2 Phrygia] Phrygio R 6 a Dindyma] ad didima B 8 φύσαλιν] om. RV] σύριγγα B 9 implexo] imflexo B 21 sidera] om. RVB

Tib. 2.2.1: *Dicamus bona verba, venit natalis ad aras.*] Cornuti seu Cherinthi natalem celebrat, qui sibi et officio et benevolentia iunctus fuisse legitur. Potest tamen de suo etiam ad Cornutum natali scribere, utrumque licet augurari.

5

Tib. 2.2.1: *Dicamus bona verba.*] iubet esse sacrificio praeparatos, omissis rebus et verbis lasciviusculis.

Tib. 2.2.1: *Venit natalis ad aras.*] honor scilicet pro natali diis exhibendus.

Tib. 2.2.2: *Quisquis ades lingua vir, mulierque fave.*] vox est in sacris sacerdotum frequentior, Favete linguis Horatius libro carminum III: “Odi profanum vulgus et arceo”. Favete linguis, hoc est, mecum supplicate. Nam Seneca in libro de vita beata: “Et quoties”, inquit, “mentio sacra literarum intervenerit, Favete linguis; hoc verbum non (ut plerique existimant) a favore trahitur, sed imperatur silentium, ut rite peragi possit sacrum, nulla voce mala obstrepente”.

10

15

Tib. 2.2.3: *Thura pia.*] religionibus apta. Ideo sane pia quia ἀπό τοῦ θύειν, id est, sacrificare dicta.

20

Tib. 2.2.4: *Tener Arabs.*] Arabem vocat tenerum respectu comparaturae id est, gracilem, nam qui in calidis locis nascuntur, ut in architecturae libro memoratur a Vitruvio nostro, sunt gracilioris corporis. Vel tener id est mollis: quoniam odoramentorum copia abutuntur et effoeminati habentur. Catullus: “Arabasque mollis”.

25

Tib. 2.2.3: *Urantur odores.*] Amomum et cinnamomum et caetera aromata. Propertius elegiarum III: “Cinnamon et multi pastor odoris Arabs”. Sed amomum cum nascatur in Ponto, Armenia, Arabia, Arabicum laudatur magis.

30

Tib. 2.2.5: *Ipse suos Genius.*] Genius est vere deus: “qui” (teste Festo) “vim obtinet omnium rerum gerendarum”, et Aufustius inquit: “Genius est deorum filius et parens hominum ex quo homines gignuntur, cuius” (ut ait Quint. Censorinus) “ductu prospera eveniunt, et pro igne

35

12 Horatius... 13 arceo] Hor. *carm.* 3.1.1 13 Nam... 18 obstrepente] Sen. *dial.* 26.7 26 Catullus... mollis] Catull. 11.5 28 Propertius... 29 Arabs] Prop. 3.13.8 31 qui... 32 gerendarum] ad Paul. (Fest.) p. 84, 3 L. 33 Aufustius... 34 gignuntur] Aufust. 2.1-2 34 ut... 35 Censorinus] Cens. 3.1

19 pia²... 20 est] *om.* RV] a θύειν B 21 tenerum... 22 comparaturae] *om.* B 31 vere] ne R 33 Aufustius] antistius RVB 34 hominum] omnium RVB | ex] *om.* RVB

concipitur”. Nec mirum cum antiqui appellaverunt deos geniales aquam, aerem, terram et ignem. Persius: “Funde merum genio”. Hinc genialis pro voluptuosus. Iuvenalis in Crispino: “--genialis agatur iste dies”.

Tib. 2.2.5: *Suos honores.*] quia ipse Genius secundum Socratis et Platonis veterem sententiam cum homine simul nascitur et cum homine pariter concidit. 5

Tib. 2.2.7: *Illius puro distillent tempora nardo.*] sic supra: “Illius et nitido stillent unguenta capillo”. Nardum genus est unguenti pretiosi ex nardo suavissima herba, seu frutice et nardinum foliatum quo apud antiquos caput in epulis unguentari supra diximus. Horatius carminum secundo: “-- sit temere, rosa et / Canos odorati capillos, / Dum licet: Assyriaque nardo, / Potamus uncti. --” Est autem nardus tam neutro, quam feminino genere ab antiquissimis prolata. Puro autem id est non adulterato. Est enim (ut ait Plinius) magna materia adulterandi et herbarum species sunt novem, quas quia imitantur nardum, meminisse debent unguentarii. 10 15

Tib. 2.2.9: *Annuat.*] concedat; nam nutus deorum voluntatem significant, ideo Virgilius in Priapeis iocis scaturiens ait: “Mentulamque movit pro nutu deus, / -- et rogata fecit”. Putarunt antiqui quicquid fecissent in natali Genium concessurum, ideo Ovidius in Tristibus ait: “Si tamen est aliquid nobis hac luce petendum: / In loca ne redeas amplius ista precor”. 20 25

Tib. 2.2.10: *En age.*] exhortantis oratio.

Tib. 2.2.10: *Quid cessas.*] id est tardas moram trahendo, quin aliquid roges tuum Genium.

Tib. 2.2.11: *Amores uxoris fidos.*] quippe res est praecipua casti corporis et sinceræ fidei uxorem habere. Nam (Satyrico teste) “ocyus illud extorquebis, ut haec oculo contenta sit uno”. 30

Tib. 2.2.12: *Edidicisse.*] praecognovisse, quasi inferat non hoc impetrari posse, quod factum sit difficillimum. 35

2 Persius...3 genio] Pers. 2.3 3 Iuvenalis...4 dies] Iuv. 4.66-67
 12 Horatius...14 --] Hor. *carm.* 2.11.14-17 16 Est...19 unguentarii]
 Plin. *nat.* 13.16.3 21 Virgilius...23 fecit] *Priap.* 37-13-14
 24 Ovidius...26 precor] Ov. *trist.* 3.13.25-26 32 Nam...33 uno] Juv.
 6.54

1 antiqui] antique B | appellaverunt] appellaverut R 2 et] om. RB
 3 voluptuosus] voluptuosus R 11 quo] quo <dicimus> RVB 13 sit
 temere] sic tenere RVB | et] om. RVB 19 debent] debentur B

Tib. 2.2.14: *Fortis arat valido rusticus arva bone.*] plenus est versiculus; duobus enim epithetis constat alternatim positus et proprie locatis, et structura perfacilis et tenor egregius est; per hoc vult intelligere fertilem terram.

Tib. 2.2.16: *Eoi qua maris unda rubet.*] in mari rubro gemmarum, lapidumque pretiosorum invenitur copia. Qua scilicet parte rubet quae australis est. Nam (ut Priscianus in interpretamento Dionysii scribit) mare in Orientali regione dicitur Eoum et Indum, in meridionali ora Aethiopicum et Rubrum vocatur, sed quod rubeat diversae sunt opiniones, nam ἐρυθραῖον Graece dicitur a colore arenularum, ut Varronis sententiam Solinus refert in memorabilibus, sed Quintus Curtius in principio sexti libri non a colore undarum, seu arenarum vult appellatum, sed ab Erythro rege, quapropter libro IIII de India loquens ait: “Mare certe quidem alluitur, nec colore quidem abhorret a caeteris. Ab Erythro rege inditum est nomen. Propter quod ignari rubere aquas credunt”. Hoc Priscianus in eodem sensit: “Ulterius pergas si post carmanica summa / Ogyris occurrat, qua dicitur esse sepulchrum / Regis Erythraei, dederit qui nomina ponto”. Et Strabo ita scribit Geographiae XVI: “Nam ex sententia Artemidori dixit putare quosdam mare Rubrum esse a colore per reflexionem expresso, vel a Sole cum supra verticem est, vel a montibus ex adustione rubentibus. Nam utroque modo verisimile est. Ctesiam vero Cnidium historiae mandasse refert fontem quendam esse, qui aquam rubicundam ac minio plenam in mare emittit. Agatarchidem autem illius civem a Boxo quodam accepta tradidisse, quod Persa quidam cum equorum armentum a leaena vel asello tactum usque ad mare agitaretur, atque inde in insulam quandam transmitteret, primus constructa rate in insulam transierit vidensque habitabilem armentum rursum in Persiam abegerit ac missis in eam et in alias insulas colonis et in maritimam oram, pelagus de suo nomine appellavit. Aliqui vero Persei filium Erythram asserunt, qui in his locis imperavit”.

7 ut...8 scribit] Prisc. *perihieg.* 46 13 Quintus...18 credunt] Curt. 10.13.2-3 18 Hoc...21 ponto] Prisc. *perihieg.* 604-606 21 Et...37 imperavit] Str. 16.1.12

11 ἐρυθραῖον] *om.* **RV**] ἐπίθρα **B** 22 Artemidori] artemudori **R** 24 reflexionem] refotionem **RVB** 31 vel] *om.* **RB** | asello] asillo **RVB** 33 vidensque] vidensque <eam> **RB**

Tib. 2.2.17: *Vota cadunt.*] vota dicuntur cadere cum preces nullum effectum sortiuntur.

Tib. 2.2.17: *Alis strepitantibus.*] ideo strepitantibus ut augurium fortius procedat.

Tib. 2.2.18: *Flava vincula.*] zonam accipit, quam Venus ad honestas nuptias afferre credita est; a Graecis ceston nominatur. Quo quidem cesto coniuges devinci putarunt, uti concordēs in vita viverent. Ideo Martialis in distichis ait: “Sume Cytheriaco medicatum nectare ceston: / Ussit amorem balteus iste Iovem”. Et ante dixerat: “Collo necte puer meros amores / Ceston de Veneris sinu trahentes”. Namque Claudianus eius potentiam volens inuere dixit epithalamio: “-- et blando spirantem numine ceston / Cingitur impulsos pluviis quo mitigat amnes, / Quo mare, quo ventos, irataque flumina solvit”. Nam scribit Lactantius grammaticus secundo Thebaidos Venerem ad turpes nuptias non venire, ideo incestum dicitur quod sacro illo Veneris cingulo non fuerit vinctum. Praeterea hoc ita ait Tibullus, quia ut idem eodem libro testatur, antiqui iura nuptiarum celebrabant ante aras numinum.

Tib. 2.2.19: *Mandant.*] perdurant.

Tib. 2.2.20: *Inficiatque comas.*] hoc est, dum canis albicent capilli, et est inficeremaculis, deturpare.

25

8 Ideo...10 Iovem] Mart. *epigr.* 14.207.1-2 **10** Collo...12 trahentes] Mart. *epigr.* 14.206.1-2 **12** Claudianus...15 solvit] Claud. *epith. Hon.* 124-126 **15** Nam...19 vinctum] ps.-Lact. Stat. *Theb.* 2.283, p. 102 Jahnke **19** Praeterea...21 numinum] ps.-Lact. Stat. *Theb.* 2.299, p. 103 Jahnke

7 Quo] Qua **RVB** | cesto] cictura **RB** | centura **V** **13** epithalamio] <in> epithalamo **B** **19** hoc...21 ante] *iter.* **R** **24** et] *om.* **RB**

ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΣΤΙΣ *ΕΛΕΓΓΕΙΕΣ* 1.9-10 ΚΑΙ 2.1-2 ΤΟΥ ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ

Στοιχεία που προαναφέρθηκαν στην εισαγωγή και αφορούν τις μεθόδους που ακολούθησε ο Cillenio, επιβεβαιώνονται μετά την όποια κατηγοριοποίηση των σχολίων του στις συγκεκριμένες ελεγείες του Τιβούλλου. Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι ακολουθεί όχι μόνο τις παραδοσιακές μεθόδους σχολιασμού και κυρίως αυτές της παράθεσης συνωνύμων, αλλά και της σημασιολογικής προσέγγισης. Οι τελευταίες χρησιμοποιούνται ευρέως σε βαθμό που φαίνεται να γίνονται σχεδόν αυτόματα και μηχανικά. Παράλληλα, ακολουθεί και τις νεωτεριστικές μεθόδους όπως οι αναφορές σε άλλους συγγραφείς και τα ετυμολογικά και πραγματολογικά σχόλια. Η πλειονότητα των σχολίων του Cillenio είναι αφιερωμένη στις προσπάθειές του να ορίσει λέξεις, να αξιολογήσει σε βάθος το υλικό που παρέχεται από το κείμενο του Τιβούλλου και να παρέχει οδηγίες για το πώς να χρησιμοποιήσει σωστά την γλώσσα μέσω γραμματικών παρατηρήσεων. Συγκεκριμένα, τα σχόλια του Cillenio μπορούν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Ετυμολογικά σχόλια
2. Ερμηνευτικά σχόλια
3. Πραγματολογικά σχόλια
4. Σημασιολογικά σχόλια
5. Μυθολογικά σχόλια
6. Γραμματικά σχόλια
7. Σχήματα λόγου

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα σχόλια εντάσσονται στην πλησιέστερη κατηγορία, καθώς πολλές φορές ένα σχόλιο μπορεί να ενταχθεί σε περισσότερες από μία κατηγορίες.

1. Ετυμολογικά σχόλια

Σχόλια σχετικά με την ετυμολογική προέλευση των λατινικών όρων, κυρίως από τα ελληνικά αλλά και από τα λατινικά, περιλαμβάνονται σε αυτή την κατηγορία. Για παράδειγμα η διαφοροποίηση μεταξύ των όρων «*έλαιον*» και «*έλεος*», με αφορμή τη φράση “*victa coma olea*” στο 2.1.16 αποτελεί δείγμα ετυμολογικού σχολίου. Ακόμα, στο 2.1.58 αναφέρει ότι ο όρος “*ovis*” προέρχεται από τον ελληνικό «*οἶς*»

Πίνακας 1α. Ετυμολογικά σχόλια προερχόμενα από ελληνικούς όρους

Ελληνικοί όροι και φραστικά σύνολα	
Tib. 1.10.26: χοῖρον	Hara porcorum est stabulum, quae eadem corripit primam, quam aspirat Virgilius in Priapeis: “Caeditur e tepida victima porcus

	hara’’. Est autem porcus Graecum vocabulum, sed ut Varro refert rusticarum rerum II antiquitate observatum, quod vocant χοῖρον.
Tib. 1.10.26: ὕς	...Hic etiam sus dicitur, quia (eodem teste) ὕς Graece dicitur...
Tib. 2.1.16: ἔλαιον	olea est arbor Palladis pacem significans et illius imbecillitatem a quo praefertur, Graeci ἔλαιον dicunt et oleum.
Tib. 2.1.16: ἔλεον	ἔλεον enim est misericordia, unde olea.
Tib. 2.1.58: ὄϊς	Ovis enim Graecum est. Nam illi ὄϊς dicunt, sed V, interposita ovis fit, et plerunque capellarum gregem significat.

2. Ερμηνευτικά σχόλια

Με μεγάλη συχνότητα χρησιμοποιεί και ερμηνευτικά σχόλια, τα οποία έχουν ως στόχο να διαφωτίσουν το περιεχόμενο του αποσπάσματος με την παράθεση μιας ερμηνευτικής οπτικής. Ενδεικτικό παράδειγμα ερμηνευτικής προσέγγισης αποτελεί το σχόλιο στο χωρίο 1.9.36, στο οποίο εξηγείται ο λόγος που θεωρούνται τα ποτάμια καθαρά. Επισημαίνεται, λοιπόν, πως «τα ποτάμια είναι φυσικά λασπωμένα αν κυλούν γρήγορα, τόσο επειδή κυλούν κάτω από άμμο, όσο και επειδή ρίχνονται μέσα τους τα σκουπίδια των σπιτιών και η βρωμιά των υπονόμων», ενώ ακολούθως γίνεται μια προσπάθεια αποκατάστασης μιας δεύτερης πιθανής ερμηνευτικής θεώρησης και προσέγγισης. Συγκεκριμένα ο Cillenio αναφέρει ότι κάποιιοι στο συγκεκριμένο απόσπασμα αντί για “fluminis” (= ποτάμια) θεωρούν πως στο κείμενο υπάρχει ο όρος “fulminis” (= κερανοί) και έτσι “Alii legunt fulminis: fulmen enim dum exprimitur luctatione ventorum scindit aera et vias non putas agit”. Επίσης, στο 1.9.56 με αφορμή συμβουλές που φαίνεται να δίνει για την συμπεριφορά ενός ερωτικού ζευγαριού, στην φράση του κειμένου “interposita veste” εξηγεί ότι το κείμενο αναφέρεται σε ένα ρούχο που βάζει η γυναίκα ανάμεσα σε αυτή και τον σύζυγό της, προκειμένου να δημιουργείται η αίσθηση της απόστασης και του εμποδίου, ώστε να δίνει την εντύπωση ότι είναι θυμωμένη.

Πίνακας 2

Tib. 1.9.1: <i>Quid mihi si fueras teneros lusurus amantes.</i>	de puero conqueritur, qui se neglexerit. Alii legunt amores miseros.
Tib. 1.9.2: <i>Per divos.</i>	id est deorum testimonio perpetrata.
Tib. 1.9.3: <i>Et si quis.</i>	hoc dicit quasi inferens illum solum esse perfidum, quibus verbis

	eum ab amore alieno revocet.
Tib. 1.9.4: Tacitis poena.	lento enim gradu ad vindictam sui divina procedit ira: tarditatemque supplicii gravitate compensat. Et tacitis pedibus dixit ad opinionem antiquitatis. Nam (ut refert Porphyrius) dii pedes habere lanatos crediti sunt, quid nonnunquam tarde punirent peccatores. Horatius Carm. III: “Raro antec<e>dentem scelestum / Deseruit pede poena claudio”.
Tib. 1.9.6: Numina formosis laedere vestra semel.	mutat sententiam quam supra dixit, “Ne iurare time, Veneris periuria venti / Irrita per terras et freta summa ferant”. Ita etiam Propertius Elegiarum II: “Non semper placidus periuros ridet amantes Iuppiter”.
Tib. 1.9.7: Lucra Petens habili.	pecuniae cupiditate puerum captum dicit a simili. Secutus est enim lucrum ac arator et nauclerus, qui labores omnes immodicos, et asperrima perpetiuntur incommoda, dummodo lucrum faciant.
Tib. 1.9.10: Certa ergo.	id est cursum suum dirigentia, ut Horatius Carm. II: “-- eque certa fulgent sidera nautis”.
Tib. 1.9.14: Detrahet d.	deformabit pulchritudinem.
Tib. 1.9.15: Urentur sole capilli.	quippe Sol nimius asperos et nigros capillos efficit. Unde Hercules apud Propertium Eleg. IV inquit ad nymphas: “Terreat et Lybico Sole perusta coma”.
Tib. 1.9.16: Deteret.	laedendo imminuet; est enim deterere, detrahere et diminuere. Iuvenalis in Umbricio: “atque eadem cras deterere exiguis aliquid”.
Tib. 1.9.18: Saepe solent auro multa subesse mala.	verius vero et certius certo: nam propter aurum (ut Phocyllides scribit) bellum est, raptusque necesque, quod eius est doli apud mortales, ut cum omnium malorum causam iniungat, et vitam tristitia afflictet, irreptum fuisse praestiterit.
Tib.1.9.20: Aspera que est illi difficilisque Venus.	sic supra: “-- Et infidis quod sit acerba monet”.
Tib. 1.9.26: Ederet ut multo libera verba mero.	temulentorum vitium est ut omnia publicent secreta animi, cum nullam rationem in se habeant, et ignorent inguinis et capitis quae sint discrimina, qua ex causa ab eis occulta facile detorquentur. Horatius in arte poetica: “Et torquere mero quem perspexisse laborent, / An sit amicitia dignus”. Et in Carminibus: “Arcanique fides prodiga perlucidior vitro”. Liba autem verba sine respectu intelligit et a Libero patre liber, -ra, -rum deducitur: quin ut Valerius Maximus ait: liberalitas quoque ex ipso numine nomen

	quaesitum est.
Tib. 1.9.35: <i>Eriperes.</i>	quasi invitum cogeres, ut ita tibi crederem.
Tib. 1.9.36: <i>Puras fluminis esse vias.</i>	flumina naturaliter sunt lutulenta si rapide fluant, tum quia sabula devolvunt, tum quod in ea domorum purgamenta, et cloacarum sordes immittuntur. Alii legunt fulminis: fulmen enim dum exprimitur luctatione ventorum scindit aera et vias non putas agit.
Tib. 1.9.39: <i>In amore puellae.</i>	a qua illuderis, et Marathum videtur significare, de quo elegia ad Pholoem meminit.
Tib. 1.9.41: <i>O quoti.</i>	pericula sua obiicit, quae ipse prompte adiit, dum eum ad puellam euntem comitatur.
Tib. 1.9.44: <i>Latuit.</i>	ideo latuit, ne a me agnosceretur.
Tib. 1.9.55: <i>Lassaverit usu.</i>	assiduo coitus usu per clunium excussionem defatigaverit; usum enim assidue in libidine clunopalin vocant, quod Iuvenalis ait: "et lassata viris nec dum satiata recessit".
Tib. 1.9.56: <i>Interposita veste.</i>	seu stratum capit, seu culcitram; sensus est: quod mulier inter se et virum quasi irata vestem interponat, ne se tangat.
Tib. 1.9.58: <i>Cupidis.</i>	cupide intrare cum uxore cupientibus.
Tib. 1.9.59: <i>Nec lasciva soror.</i>	non uxorem tantum modo vult istius corruptoris esse impudicam, sed eius etiam sororem: ut quaestum meretricium faciat, imprecatur esse vulgati corporis.
Tib. 1.9.59-60: <i>Plura bibisse pocula.</i>	aut toto vitae spatio plures cyathos bibisse, aut nocte illa atque die, quasi quod vinosior sit inferat.
Tib. 1.9.60: <i>Quam plures emeruisse viros.</i>	sensus est: Non plures ad quaestum sui corporis accepisse viros quam cyathos vini biberit, et emeruisse dixit, quoniam prostitutae dicuntur meretrices a merendo, unde et scorta meritoria vocantur et notanda est locutio non plura bibisse pocula quam emeruisse plures viros.
Tib. 1.9.62: <i>Dum rota Luciferi provocet orta diem.</i>	significat per hoc lascivam puellam ab Occidente Sole ad Orientem convivium protrahere.
Tib. 1.9.64: <i>Varias vices operum.</i>	exercitationum variam actionem aut fututionum variatos usus: de quibus Ovidius in calce voluminis, quod de arte amandi composuit eleganter meditatus est.
Tib. 1.9.65: <i>Tua perdidicit.</i>	adulteria scilicet didicit, namque ut facinus adulteri celet cum debita Veneris munera coniux exigit, ipsa clunes quidem movet, sed non mutuo coitus appetitu, quemadmodum inter caros coniuges convenit.
Tib. 1.9.66: <i>Ab arte non</i>	olim quidem non solita et arte, inquit, id est apta mobilitate

solita.	corporis ad concubitus, ita quidem ut suum cum amatore celet adulterium.
Tib. 1.9.71 <i>Tinxit.</i>	iccirco caerulea forma bona est, id est pulchra.
Tib. 1.9.73: <i>Non facit hoc vitio.</i>	ut acerbius inimicum corruptorem pueri vituperet, dicit coniugem eius non suo ingenii vitio adulteram esse, sed ipsius culpa. Fetet enim et senio et podagris qui odor uxori maxime est odio. Quare Catullus amicum de rivali podagroso consulens dixit: “Nam quotiens futuit toties ulciscitur ambos, / Illam affligit odore, ipse perit podagra”.
Tib. 1.9.74: <i>Culta puella.</i>	ergo sene indigna homine.
Tib. 1.9.75 <i>Huic.</i>	vetulo, quem coniux tenera fugit, et est admirative prolatum.
Tib. 1.9.75 <i>Iungere Venerem.</i>	libidinis opus perficere.
Tib. 1.9.76: <i>Cum trucibus feris.</i>	sane ut rem pene impossibilem diceret, addidit trucibus; nam ferarum quaedam cicures sunt. Hoc autem asperius est illo Virgiliano: “Iungentur iam griphes equis. --” et est vehementius illo Horatiano: “Sed prius Apulis iungetur caprea lupis”.
Tib. 1.9.83: <i>Hanc tibi fallaci.</i>	proseuche est ad Venerem, ut amatori suo gratiae mentis indicium exhibeat. Hoc vero sciet, si puero ipsi, cuius amore impotente Tibullus languit, se duram et inexorabilem in alias praebuerit.
Tib. 1.10.4: <i>Brevior.</i>	praecipitator scilicet ante diem.
Tib. 1.10.6: <i>In saevas feras.</i>	ob incursum truculentorum animalium tutelae hominum gratia, et saevas addidit, ut causam augeretur, ut supra: “Cum trucibus ferus. --”
Tib. 1.10.7: <i>Divitis auri.</i>	divitis, id est pretiosi homines divites efficientis. Sic supra: “Tunc mihi iurabas nullo tibi divitis auri”.
Tib. 1.10.10: <i>Varias dux gregis inter oves.</i>	aut varias, quoniam earum quaedam candidae sunt, aliae nigrae; aut diversi generis animalia sub ovis vocabulo comprehendit. Fuisse autem casam et pecori et pastori commune, cum Stadius Theba primo dixerit: “Et pecori commune solum”. Iuvenalis aptius ostendit Satyra III: “Et pecus et dominos communi clauderet umbra”.
Tib. 1.10.11: <i>foret.</i>	de praeterito usus est, foret ut in Virgilium Servius liber VIII annotavit: “Quique a stirpe fores geminis coniunctis Atridis”. Caeterum est optantis oratio.
Tib. 1.10.11: <i>tristia.</i>	detestabilia.
Tib. 1.10.12: <i>corde micante.</i>	ex tubarum clangoribus cor trepidat, adeo ut plerumque timidus fluxum ventris afferat. Iuvenalis Satyra XIV: “-- et trepido solvunt

	tibi cornua ventrem / Cum lituis audita”.
Tib. 1.10.18: <i>Avi.</i>	Avum pro tota maiorum suorum serie posuit.
Tib. 1.10.18: <i>Veteres sedes.</i>	antiquas aedes suae stirpis.
Tib. 1.10.19-20: <i>Tum melius tenuere fidem cum paupere cultu stabat in exigua ligneus aede deus.</i>	sensus est: Cum fictiles fuerunt imagines deorum, tum ipsi magis fideles habiti sunt, ut in humanis rebus. Iuvenalis Satyra XI his monuit nos: “Hanc rebus Latii curam praestare solebat / Fictilis et nullo violatus Iuppiter auro”. Propertius Elegiarum IV: “Fictilibus crevere deis hic maxima regna / Nec fuit opprobrio facta sine arte casa”. Seneca Epist. XXX liber IV: “Exurge et te quoque dignumfinge deo, finges autem non auro aut argento: non potest ex hac materia a magno deo exprimi similis, cogita illos cum propitii essent, fictiles fuisse”.
Tib. 1.10.23: <i>Voti compos.</i>	victor; dicitur enim voti compos qui ex sententia animi desideratam rem obtinuit.
Tib. 1.10.33: <i>Quis furor est.</i>	sermo increpatorius ex dolore proficiscens. Lucanus: “Quis furor o cives?”
Tib. 1.10.34: <i>Clam venit.</i>	subrepat enim non intellecta senectus.
Tib. 1.10.35: <i>Infra.</i>	in inferno. Nam sedes infernorum est infra terram, ut poetae sentiunt.
Tib. 1.10.38: <i>Errat.</i>	centum errant annos animae quarum corpora iacent inhumata, et hoc sentit antiquitas.
Tib. 1.10.42: <i>Calidam aquam.</i>	ut per allutionem squallorem deponat.
Tib. 1.10.42: <i>Pigra.</i>	at quae cito venit, sed pigra a consequenti, quod pigros delumbes homines reddat.
Tib. 1.10.48: <i>Testa paterna.</i>	testa tegetem significat a tegendo, et est vinarium dolium. Paterna vero ait in quam pater vinum infuderat novum, ut a filio vetus exhauriretur.
Tib. 1.10.53: <i>Bella Veneris calent.</i>	ut: “O non in Venerem segnes nocturnaue bella”, et calent dixit, quoniam Bacchus et Ceres libidinis incitamenta sunt; nam et male sobrius supra posuit, cum e luco ipso ubi sacram rem fecerat domum iter vorteret.
Tib. 1.10.56: <i>Dementes manus.</i>	quod in colluctatione cum amica capillos illius fregerit et genas contuderit.
Tib. 1.10.63: <i>Quater.</i>	pro perfecte, respectu numeri dicitur.
Tib. 1.10.64: <i>Quo</i>	signum est immensi amoris cum puella ipsa lacrimas effundat,

<i>tenera irato flere puella potest.</i>	quod iratum sibi amatorculum sentiat, hoc autem ab ea fit, ut benevolum reddat.
Tib. 1.10.66: <i>Is gerat scutumque su.</i>	id est stipendium facit, nam: “Nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur”. Sudes genus est teli militaris secundum veteres. Propertius Eleg. IV: “Nec rudis infestis miles radiabat in armis, / Miscebant usta proelia nuda sude”, et est paxillus igni retorridus. Virgilius: “—sudibusve praeustis”.
Tib.1.10.68: Candidus sinus.	fingunt poetae pacem esse alis albissimis et vultu, ideo sinus candidus. Calpurnius in I Aegloga: “Candida pax aderit, nec solum candida vultu”.
Tib. 2.1.1: <i>Quisquis adest valeat, fruges lustramus et agros.</i>	Hic secundus liber incipit. Dividitur enim totum hoc opusculum in quatuor (ut diximus) libellos, quorum primus maximus est, hoc in loco lustrum celebrat et agrestem vitam summopere commendat. Sed Cato in libro de agricultura ostendit Solitaurilia consuesse divis circumagi et ponit quibus verbis utebatur antiquitas in precatatione. Id volumen quoniam Venetiis, dum hanc meditationem sequor, imprimitur, quae ille ibi commemorat legenda curiosis relinquo, brevitate quidem maxime delector. Insuper quoque de lustrandi ritu multa superius exposita sunt. Videtur autem sacrificia pro asservatione frugum facere, quasi dimissa expeditione militiae possit sine fastidio agros colere; nam (ut Cato ait) ille fuerat maxime laudatus, qui bonus dictus colonus esset. Plinius refert Romulum arborum sacerdotes instituisse, et se XII fratrem appelasse. Hos deos praecipua novit rusticitas: Saeiam deam a serendo, ac Segestam a segetibus, Fortunam calvam, cui farris torrendi ferias Numa instituit, Terminos agrorum et Lares. Tria tempora observarunt frugibus periculosa, propter quod feriae festique dies sunt instituti. Flotalia IIII calendas Maii anno urbis CCCCXI ex oraculo Sibyllae, ut omnia bene florescerent. Rubigalia Numa instituit XI regni sui anno, quae Plinius refert sua tempestate acta. VII calend. Maii. Rubigo enim quae est scabies seu vitium in culmo nascens tunc temporis occupant segetes. Vinalia IX cal. Martii pro degustandis vinis instituta.
Tib. 2.1.3: <i>E tuis cornibus.</i>	ratio physica est, cur Bacchus in virgunculae specie pingatur cum corniculis; nam nimio vino homines truces fiunt, unde <i>μαίνεσθαι</i> , id est, furere et Bacchus dicitur, quod autem ait, vua pendeat, praelargam denuntiat futurae vindemiae ubertatem.
Tib. 2.1.5: <i>Luce sacra</i>	festis diebus colendi dei sunt ex pontificum libris, ut ait Virgilius:

<i>requiescat humus.</i>	“In primis venerare deos. --”
Tib. 2.1.6: <i>Grave opus.</i>	sic supra: “Et durum terrae rusticus urget opus”.
Tib. 2.1.9: <i>Operata deo.</i>	sensus est, omnes sacrificent, namque operor est rem divinam facio. Propertius Elegiarum II: “Cynthia iam noctes est operata decem”.
Tib. 2.1.10: <i>Lanificam pensis imposuisse manum.</i>	ab antecedenti consequentia intelligitur: primo enim filatrices manum stamini applicant, deinde deducendo filant, sed lanificam dixit manum, ut brevi duo complecteretur; nam et carminare et filare mulierum fuit, quod ostendit Ovidius Metamor. IIII de Minei filiabus lanificium exercentibus: “Aut ducunt lanas aut stamina pollice versant”.
Tib. 2.1.12: <i>Cui tulit hesterna gaudia nocte Venus.</i>	supra diximus fuisse procul ab religione pollutum hominem accedere ad rem divinam.
Tib. 2.1.13: <i>Casta placent superis.</i>	ex lege religionis sumptum est, quam Cicero in libro de legibus recitat, ubi ita scriptum constat, “Ad divos adeunto caste.” Caste autem accipitur, animo videlicet, in quo sunt omnia, nec tamen tollit castimoniam corporis, sed cum animus multo praestet corpori, etiam observetur, ut casta corpora sacris adhibeantur.
Tib. 2.1.15: <i>Agnus sacer.</i>	dicendo sacer illud intelligit quod sit purus ad sacrificium ut imoletur; namque (ut refert Varro rerum rusticarum II) agni ad quatuor menses a mammis ubi nati sunt non disiunguntur, haedi tres, porci duos, e quibus quoniam puri sunt ad immolationem sacres appellarunt. Plautus: “Quanti sunt porci sacres”.
Tib. 2.1.18: <i>Pellite mala.</i>	id est, avertite mala, in antiquitatibus scriptum est, averuncasint pro averuncant et avertant.
Tib. 2.1.19: <i>Fallacibus herbis.</i>	aut herbas obruentes segetem in agris, quales sunt lolium, lappa, tribulus, carduus, herba alba panico similis et omnium satorum vitium, orobanche, erratitricum, festuca, aegilops, securidaca, quae palagmon, aut ipsam segetem intelligit, quae sine fruge calamos educat et fallat agricolarum spem. Et eludat messem, dicit ad orationem alludendo, quam habuerunt olim in purgatione lustrali; nam Cato priscus ea commemorans ita ait: “Utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas, pastores pascuaque salva servassis”.
Tib. 2.1.22: <i>Grandia ligna.</i>	aut magnos truncos et arbores, aut ad copiam respicit, ut Horatius primo: “Ligna super foco large reponens”.
Tib. 2.1.23: <i>Turbaque vernarum satyri bona</i>	Satyri coloni: aut per hoc vult intelligi omnium sylvestrium deorum formas, quas ex virgultis vernas confecturos dicit, aut

<i>signa coloni Ludet et ex virgis extruet arte casas.</i>	Bacchi tantum effigiem seu simulachrum, qui ruris deus est et Satyrorum ductor. Unde Catullus cum thyaso satyrorum: aut certe Priapi imaginem intelligit, qui Satyrus est et signum eius satyricum, ut in Priapeis diximus. Sed quoquomodo versum interpret emur hoc ait: Vernalem turbam extracturam esse per intercolumnia casarum formas ex virgis ad veros deorum vultus, circum quas ipsa ludet. Virgilius Georgi. II: "Oscilla ex alta suspendunt mollia pinu". Bona ergo signa si Priapum referas, accipe ubertatem significantia. Nam praeter multas quas retulit Servius de oscillis opiniones, illud quoque ab eo dictum meminimus oscilla esse membra virilia de flumineis iuncis facta, quae suspendebantur per intercolumnia, ita ut in ea homines acceptis clausis personis impingerent et ea ore cillerent id est, moverent ad risum populo commovendum. Et quaeritur cur, ludet, poeta dixit et est hypallage, pro extruet bona signa ante casas et ludet.
Tib. 2.1.26: Fibra.	fibram pro interaneis ponit, quorum inspectione deorum mens proditur. Lucanus primo: "Atque iram superum raptis quaesivit in extis". Sunt enim fibrae extrema iecinorum a fibro, ut ait Festus. Est enim fiber genus vespae incitatissimum quadrupes, quo nomine extremae fluminum orae appellantur et fimbrias vestimentorum dicimus.
Tib. 2.1.27: Fumosos.	austeros vult accipi. Persius: "Indomitum quod despumare Phalernum / Sufficiat --". Ideo Satyrus Aquinas ad naturam eius retulit dicens: "Cum pulmo Phalerno arderet". Servius enim scribit Phalernum aqua domari vix posse. Tria eius sunt genera, austerum, dulce et tenue.
Tib. 2.1.27/28: Veteris consulis.	ex hoc vini vetustas noscitur in cellario reconditi. Mos enim fuit ut annos a consulibus denominarent; hoc in Horatio et Lucano saepius perlegitur.
Tib. 2.1.28: Et Chio solvite vincla cado.	ideo solvite quod lagenas suas antiqui operimento operiebant cum pice ac gypso illito. Horatius Carm. III: "Hic dies anno redeunte festus/Corticem astrictum pice dimovebit/Amphorae fumum bibere institutae / Consule Tullo". Chio autem cado, id est, amphorae plenae vino Chio, quod constat esse optimum. Plautus in Curculione: "Quasi tu lagenam dicas ubi vinum Chium solet esse". Cadus enim est oenophorum. Virgilius: "Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes".
Tib 2.1.30: Male ferre pedes errantes.	errantes scilicet quantum ad saltationem. Virgilius: "Tum motusincompositos", id est, implicitos, aut male errantes nimietate

	vini, cum nec pes nec caput suum facit officium.
Tib. 2.1.33: <i>Gentis Aquitanae.</i>	verba sunt Tibulli sacrificantis in honorem Messalae.
Tib. 2.1.35: <i>Ades gloria magna intonsis.</i>	hic intonsis non placet intelligere Romanam iuventutem, quae nisi ad XL annum pervenisset tondi novacula non poterat, ut A. Gellius libro III noctium Atticarum testis est, quem morem Iuvenalis secutus ait: "-- nam Sergiolus iam radere guttur coeperat". Sed intonsis senibus gravioribus in republica, qui ea fuerunt severitate, ut nullam de corpore curam haberent, intenti tantisper publico bono. Horatius Carm. II ait: "Non ita Romuli perscriptum et intonsi / Catonis auspiciis veterumque norma". Nam et in primo eiusdem operis dixerat: "Hunc et incomptis Curium capillis / Utilem bello tulit et Camilium / Saeva paupertas. --" "Et Iuvenalis satyrarum quinto: Et credam dignum barba dignumque capillis / Maiorum. --" Sed quamquam Terentius in Heautontimerumenon senes tonderi faciat, tamen (ut Varro refert rerum rusticarum secundo) olim tonsores non fuisse significant antiquorum statuae, quod pleraeque habent capillum et barbam magnam. Nam dicunt tonsores in Italiam primum venisse ex Sicilia. P. R. cons. anno CCCCLIII, ut scriptum in publico Ardeae literis extat, eosque adduxisse Publicum Ticinium Alenam. Alii putant intonsis triumphis, quos de victoria Pannonum habuit, intelligi, qui sunt comati.
Tib. 2.1.38: <i>Querna glande.</i>	qua cum primi homines vescerentur, Ceres eam mutavit arista; a quercus fit quernus, querceus et quercetum.
Tib. 2.1.52: <i>Certo pede.</i>	diffinita rhythmorum lege, ut supra in primo notavimus. Nam Censorinus ait cantus fuisse antiquiores ex numeris, sed in ornatis, postea modulata sunt legitime. Lucretius enim cantum inventum a pastoribus ait imitatione avium concentus.
Tib. 2.1.53: <i>Modulatus avena.</i>	modulari est per modos carmen elicere. Avena est genus segetis; sic Maro: "-- gracili modulatus avena".
Tib. 2.1.60 <i>Et antiquis imposuit Laribus.</i>	diximus in primo commentario Lares ab antiquis celebratos esse cum multis oblationibus, cum coronarum honore.
Tib. 2.1.62 <i>Exhibitura curam puellis.</i>	ad filandum sollicitudinem datura. Lana enim postquam carminata est a puellis trahitur.
Tib. 2.1.63 <i>Hinc et famineus labor est.</i>	quia solis mulierculis propter sexus imbecillitatem lanificium, et caetera huiusmodi mollia concessa sunt. Lucretius ait, homines ante genus mulierum lanam fecisse, sed postea impeditos duriori opera feminis concessisse.
Tib. 2.1.65 <i>Textrix</i>	inventricem pro re inventa, id est, telam posuit. Catullus: "-- tum

<i>operata Mineruam.</i>	prono in police torquens / Libratum tereti versabat turbine fusum”.
Tib. 2.1.66 <i>Tela sonat appulso latere.</i>	gestum textricis innuit; nam appulso pectine vi brachiorum latus telarii constrepit cum tela et iugo.
Tib. 2.1.67 <i>Inter equas indomitas.</i>	discretionem facit inter equas et armenta, cum tamen constet sub armenti vocabulo quadrupedes omnes grandiores complecti, iccirco ut furore libidinis equas trahi ferventius caeteris animalibus ostenderet, inter quas luxuriae Deus genitus feratur, indomitas ait prae furore fervescentis libidinis. Catullus: “—tum prono in police torquens / Libratum tereti versabat turbine fusum”.
Tib. 2.1.69 <i>Arcu indocto.</i>	pro ipse indoctus sagittam loco destinato figeret.
Tib. 2.1.73 <i>Iuveni detraxit opes.</i>	id est, effundere prodigaliter fecit.
Tib. 2.1.74 <i>Iratae.</i>	puellae.
Tib. 2.1.77 <i>Et pedibus iter praetentat suspensa timore.</i>	eleganter incedentis puellae nocturnum egressum ad amatorem describit.
Tib. 2.1.77 <i>Suspensa timore.</i>	ne exeuntem custodes audiant.
Tib. 2.1.79 <i>Ah miseri, quos hic graviter deus urget.</i>	miserantis oratio, graviter autem dicit pro profunde et immense, hoc est, totis viribus.
Tib. 2.1.82: Faces.	poetae fingunt Cupidinem gestare manu faculas. Ovidius: “Altera tela arcus, altera tela faces”.
Tib. 2.1.84: Clam.	occulte, intra se ne vicinus exaudiat.
	sic Catullus: “Tibicen ubi canit Phryx curvo grave calamo”. Plinius refert Midam obliquam tibiam in Phrygia invenisse, dextra parte unum, in sinistra duo foramina habentem in sacris Cybeles a Dindyma adhibitam, Virgilio auctore libro IX, sed Cybele quidem (ut Diodorus III historiarum scribit) fistulam invenit, quam Graeci φύσαλιν vocant, quam sententiam Naso sequitur Fastorum III: “Protinus implexo Berecynthia tibia cornu / Flavit --”. et iterum: “Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos”. Nam et Acron in primo Horatianorum carminum commentario scribit Euterpem tiliarum inventricem fuisse, in quibus est sonus. Horatius: “Si neque tibus Euterpe prohibet”. Et (ut testis est Porphyrio eorundem carminum III) Phrygia dicebatur, ad cuius cantus etiam convivantes saltabant, ideo Horatius ait: “Cur Berecynthiae cessant flamina tibiae”, et (ut idem ipse Porphyrio in ultimo eiusdem operis reponit) tres modi tiliarum fuerunt, scilicet Ionicus, Lydius, Barbarus.

Tib.2.1.87 Sequuntur.	ab Oceano digredientia sidera.
Tib. 2.2.1: Dicamus bona verba, venit natalis ad aras.	Cornuti seu Cherinthi natalem celebrat, qui sibi et officio et benevolentia iunctus fuisse legitur. Potest tamen de suo etiam ad Cornutum natali scribere, utrumque licet augurari.
Tib. 2.2.1 Dicamus bona verba.	iubet esse sacrificio praeparatos, omissis rebus et verbis lasciviusculis.
Tib. 2.2.1 Venit natalis ad aras.	honor scilicet pro natali diis exhibendus.
Tib. 2.2.2: Quisquis ades lingua vir, mulierque fave.	vox est in sacris sacerdotum frequentior, Favete linguis Horatius libro carminum III: “Odi profanum vulgus et arceo”. Favete linguis, hoc est, mecum supplicate. Nam Seneca in libro de vita beata: “Et quoties”, inquit, “mention sacra literarum intervenerit, Favete linguis; hoc verbum non (ut plerique existimant) a favore trahitur, sed imperatur silentium, ut rite peragi possit sacrum, nulla voce mala obstrepente”.
Tib. 2.2.4: Tener Arabs.	Arabem vocat tenerum respect comparaturae id est, gracilem, nam qui in calidis locis nascuntur, ut in architecturae libro memoratur a Vitruvio nostro, sunt gracilioris corporis. Vel tener id est mollis: quoniam odoramentorum copia abutuntur et effoeminati habentur. Catullus: “Arabasque mollis”.
Tib. 2.2.5: Suos honores.	quia ipse Genius secundum Socratis et Platonis veterem sententiam cum homine simul nascitur et cum homine pariter concidit.
Tib. 2.2.5: Ipse suos Genius.	Genius est vere deus: “qui” (teste Festo) “vim obtinet omnium rerum gerendarum”, et Aufustius inquit: “Genius est deorum filius et parens hominum ex quo homines gignuntur, cuius” (ut ait Quint. Censorinus) “ductu prospera eveniunt, et pro igne concipitur”. Nec mirum cum antiqui appellaverunt deos geniales aquam, aerem, terram et ignem. Persius: “Funde merum genio”. Hinc genialis pro voluptuosus. Iuvenalis in Crispino: “--genialis agatur iste dies”.
Tib. 2.2.10 En age.	exhortantis oratio.
Tib. 2.2.10 Quid cessas.	id est tardas moram trahendo, quin aliquid roges tuum Genium. Nam (Satyrico teste) “ocyus illud extorquebis, ut haec oculo contenta sit uno”.
Tib. 2.2.11 Amores uxoris fidos.	quippe res est praecipua casti corporis et syncerae fidei uxorem habere.
Tib. 2.2.12: Edidicisse.	praecognovisse, quasi inferat non hoc impetrari posse, quod factum sit difficillimum.
Tib. 2.2.14 Fortis arat valido rusticus arva bone.	plenus est versiculus; duobus enim epithetis constat alternatim positis et proprie locatis, et structura perfacilis et tenor egregius est; per hoc vult intelligere fertilem terram.

Tib. 2.2.17 <i>Alis strepitantibus.</i>	ideo strepitantibus ut augurium fortius procedat.
Tib. 2.2.20 <i>Inficiatque comas.</i>	hoc est, dum canis albicent capilli, et est inficeremaculis, deturpare.

3. Πραγματολογικά σχόλια

Πέρα από τα ερμηνευτικά στοιχεία, τα οποία αποτελούν μια απόπειρα να δοθούν στοιχεία του περιεχομένου του αποσπάσματος που θα συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση ή ακόμη και στην αποκάλυψη μιας άλλης ερμηνευτικής προσέγγισης, υπάρχουν και τα πραγματολογικά σχόλια. Αυτού του είδους τα σχόλια αφορούν στοιχεία του βίου, αντικείμενα, συνήθειες ή περιγραφές του τόπου που βοηθούν να κατανοήσουμε τις επιλογές, τις συνήθειες και τον περίγυρο όσων αναφέρονται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στον Cillenio είναι η αναφορά στον “ager Phalernus” στο 1.9.34, όπου περιγράφει το ομώνυμο «βουνό στην περιοχή της Καμπανίας, κοντά στους Puteoli, όπου παράγεται το καλύτερο κρασί, γι’ αυτό και λέγεται ότι είναι υπό την προστασία του Διονύσου, που είναι ο θεός του αμπελιού», αλλά και στοιχεία από τον τρόπο που γίνονταν οι θυσίες στο χωρίο 2.1.14, που με αφορμή τη φράση “et minibus puris sumite fontis aquam” αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της θυσίας έπρεπε οι συμμετέχοντες από πριν να πλύνουν τα χέρια τους και στη συνέχεια να πάρουν νερό για τη θυσία από ποτάμι. Επιπλέον, στο 2.1.19 κάνει αναφορά σε όρους φυτολογίας όπως *appa*, *tribulus*, *carduus*. Τέλος, πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και το απόσπασμα 2.1.63-64, το οποίο αναφέρεται στην υφαντική ως γυναικεία ασχολία και αποδίδει αυτήν την δραστηριότητα στις γυναίκες, αφού, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη της εποχής, ήταν σωματικά αδύναμες κι έπρεπε να ασχολούνται με ήπιες δραστηριότητες ανάλογες με τις δυνατότητες και τη θέση της γυναίκας.

Πίνακας 3

Tib.1.9.10: <i>Sidera certa.</i>	sidera multa multis sunt fidissima, et alia aliis, ut Cyrosura Tyriis, Helice Graiis. Flaccus in Argonautic. I: “-- neve in Tyriis Cynosura carinis. / Certior: aut Graiis Helice servanda magistris”. Omnibus autem nostris generaliter inspicitur Septentrio. Manilius liber Astronomicum: “Summa tenent eius miseris notissima nautis / Signa per immensum cupidos deducere pontum”.
Tib. 1.9.19: <i>Divitiis captus.</i>	iratam Venerem dicit his qui divitias amori praeponderant. Quare Propertius indignatus Eleg. II exardet dicens: “Ergo muneribus quivis mercatur amicam? / Iuppiter! Indigna merce puella perit”.
Tib. 1.9.33: <i>Campania terra.</i>	Campania est fertilissima regio, a quo denominativum fit Campanus, mimusculum suo primitivo una syllaba, ut Hispania Hispanus, sed metri gratia Campania pro Campana ponit

	usurpative.
Tib. 1.9.34: Ager Phalernus.	Phalernum mons est Campaniae iuxta Puteolos, ubi optimum vinum nascitur quapropter cura Bacchi esse dicitur, qui vitis sator fuit.
Tib. 1.9.53: At tu qui puerum.	dira est imprecatio in pueri corruptorem.
Tib. 1.9.80: Et geret.	id est dominabitur; namque amicae vocantur dominae et earum obsequium regnum seu imperium, quasi amatores amatis subditi sint iure servitutis. Horatius Carminum III: “Non sum qualis eram bonae / Sub regno Cinarae; desine dulcium / Mater saeva cupidinum / Circa lustra decem flectere mollibus / Iam durum imperiis”.
Tib. 1.10.1: Quis fuit horrendos primus qui protulit enses?	Iovis aetatem imperantis vituperat, sub cuius imperio tum enses fabrefacti sunt, tum leti diversitas orta est, unde capta occasione aure Saturni saeculum miro praeconio extollit. Tibullum quidem Messalla expedito exercitu in Arupinos et Hipigas sequi castra cogebat. Lucretius autem liber V ait: “Aeris usus prius fuit cognitus quam ferri”, quod ferrum Idaei Dactyli reppererunt.
Tib. 1.10.8: Faginus scyphus.	scyphus vel cyphus vas Herculis fuit potorium, sicut in III Saturnalium legimus. Hoc in sacris veteres usi sunt et in conviviis. Horatius Carm. I: “Natis in usum laetitiae cyphis”. De quo vase quidam inter nostri temporis homines literatos sane doctus vult Virgilium intellexisse VII Aeneid.: “Hoc pater Anchises cypho libabat ad aras”. Cum auro libabat a Marone scriptum est; nam prima cyphi ubique brevis est.
Tib. 1.10.17: E prisco stipites.	e lignorum truncis, ut antiquorum in religione fuit consuetudo.
Tib. 1.10.24: Purum favum.	id est sine faece. Favus vocantur cereae tabellae, in quarum cellulis apes mel recondunt et hunc in altaria allatum fuisse diis acceptissimum refert Varro rerum rustic. III.
Tib. 1.10.32: Et in mensa pingere castra mero.	morem militantium exprimit, qui domum reversi narrant sua circumstantibus facinora, faciendo signum aut gladiolo, aut cyatho, ut ante oculos audientium res ipsa, de qua sermo est, videatur existere. Ovidius in Heroidibus: “Pingit et exiguo Pergama celsa mero”.
Tib. 1.10.42: Casa.	gurgustium, antiqui a cavando casam vocarunt, nempe cavatas rupes inhabitabant.
Tib. 1.10.49: Bidens.	bidens est ferramenti genus rusticani, duobus dentibus utrinque prominentibus. Ovidius Fasto. IV: “Sarcula nunc, durusque bidens, et vomer aduncus / Ruris opes vigeant, inquinat arma situs”.
Tib. 2.1.6: Suspenso	applicato parieti aut trabi, ne scabiem contrahat.

<i>vomere.</i>	
Tib. 2.1.7: Iugis.	vinculis. Est enim iugum quo boves ad invicem arctantur et est lignum quo textores telam convolvunt. Ovidius Metamor. VI: “Tela iugo est iuncta. --”
Tib. 2.1.7: Nunc ad prasepia debent.	Iulius auctor est sacerdotes ambarvales coronare solitos spicis et frugiferis ramusculis boves ad praesepia pabulantes, quibus in villicatione usi essent.
Tib. 2.1.14: Et manibus puris sumite fontis aquam.	religio sacrificii apud antiquitatem exigebat, ut ante sacrum sacrificulus manus ablueret, a quo facto delubrum putant derivatum. Hauriebat enim sacrificaturus aquam de flumine currenti. Virgilius octavo: “-- undam de flumine palmis sustulit”. Hoc ideo observatum dixit Servius quando superis sacrificabatur, vel propterea quod nox etiam solo somno polluere credita est. Propertius elegiarum III: “Ac primum pura somnum tibi discute lympham”. Ut enim Cicero in praedicto loco dixit, corporis peccata tolluntur vel aspersione aquae, vel dierum numero. Puris ergo pro expurgatis a scelerum macula dictum est, ut Horatius Carminum III: “Inmunis aram si tetigit manus / Non sumptuosa blandior hostia”.
Tib. 2.1.19: Fallacibus herbis.	aut herbas obruentes segetem in agris, quales sunt lolium, lappa, tribulus, carduus, herba alba panico similis et omnium satorum vitium, orobanche, erratitricum, festuca, aegilops, securidaca, quae palagmon, aut ipsam segetem intelligit, quae sine fruge calamos educat et fallat agricolarum spem. Et eludat messem, dicit ad orationem alludendo, quam habuerunt olim in purgatione lustrali; nam Cato priscus ea commemorans ita ait: “Utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas, pastores pascuaque salva servassis”.
Tib. 2.1.36: Coelitibus agricolis.	nam si coelicolae non ergo agricolae, et e contra. Sed coelicolis dixit pro eis quibus datum est epulis divorum accumbere, et superiorum interesse consiliis, quales sunt Satyri, Fauni, Pomona, Vertumnus. Sed hi (ut fabulantur poetae) sunt turba minor et Seniones vocantur.
Tib. 2.1.39: Tigillis compositis.	id est apte ordinatis trabibus. Tignum est trabs, qua varie disposita domus extruitur; a tegendo dicitur, ut Vulpianus et Paulus meminerunt, qui ex lege XII tabularum referunt omne genus materiae ex qua aedificia constant, tigni appellationem contineri. Inde fit tigillum prima correpta, ut a signo sigillum. Gellius ait Doxium Celei filium lutei aedificii inventorem, sumpto exemplo ab hirundinum nidis. Plinius refert Eurelium et Hiperbium fratres Athenis domos lateritias

	constituisse et antea specus fuisse pro domibus.
Tib. 2.1.49: <i>Alveo.</i>	pro alveario suo; nam alveus seu alvus (ut Varro utitur) sunt cavatae cortices, aut viminea vascula manu facta, in quibus quid propter concavitatem reponitur, ubi apes etiam mellificant, dictae alvi a mellis alimonio, ut idem III rerum rusticarum voluit. Tria sunt mellis genera, Plinio auctore, vernum vocatum et anthimum ex florum suavitate, aestivum quod aereum ab herba et rutilum est post solstitium conficitur, silvestre quod ericeum ab herba quae in silvis floret post primos autumnus imbres.
Tib. 2.1.58: <i>Dux pecoris hircus auxerat hircus oves.</i>	hircus est caprarum admissarius, id est, vir dictus, quasi fircus Sabinorum lingua, si Terentio Varroni credimus, alii ab hircis putant qui sunt oculorum anguli, ut Suetonius Tranquillus de vitiis corporis affirmat, propterea quodlibidinis appetitu saepe aciem ad hircos capri retorqueant. Pecoris autem appellatione refert Marcellus libro Digesto L. putasse Cassium eas quadrupedes contineri, quae gregatim pascuntur et contineantur, unde Ovidius Metam. inquit: “Quasque creavit init pecudes caper. --” Ovis enim Graecum est. Nam illi ὄϊς dicunt, sed -v-, interposita ovis fit, et plerunque capellarum gregem significat, ut supra legere est, sed dux earum ovium aries et missus appellatur, ut Varronem Servius in tertio Georgicorum commentario allegat.
Tib. 2.1.60 <i>Et antiquis imposuit Laribus.</i>	diximus in primo commentario Lares ab antiquis celebratos esse cum multis oblationibus, cum coronarum honore. Iuvenalis Sat. IX “O parvi nostrique Lares, quos thure minuto, / aut farre et tenui soleo exornare corona”.
Tib. 2.1.63 <i>Hinc et famineus labor est.</i>	quia solis mulierculis propter sexus imbecillitatem lanificium, et caetera huiusmodi mollia concessa sunt. Lucretius ait, homines ante genus mulierum lanam fecisse, sed postea impeditos duriori opera feminis concessisse.
Tib. 2.1.64 <i>Apposito pollice versat opus.</i>	ad conversionem fusi pollex adhibetur. Catullus: “—tum prono in pollice torquens / Libratum tereti versabat turbine fusum”.
Tib. 2.2.3: <i>Urantur odores.</i>	Amomum et cinnamomum et caetera aromata. Propertius elegiarum III: “Cinnamon et multi pastor odoris Arabs”. Sed amomum cum nascatur in Ponto, Armenia, Arabia, Arabicum laudatur magis.
Tib. 2.2.7: <i>Illius puro distillent tempora nardo.</i>	sic supra: “Illius et nitido stillent unguenta capillo”. Nardum genus est unguenti pretiosi ex nardo suavissima herba, seu frutice et nardinum foliatum quo apud antiquos caput in epulis unguentari supra diximus. Horatius carminum secundo: “-- sit temere, rosa et / Canos odorati capillos, / Dum licet: Assyriaque nardo, / Potamus uncti. --” Est autem nardus tam neutro, quam feminino genere ab

	antiquissimis prolata. Puro autem id est non adulterato. Est enim (ut ait Plinius) magna materia adulterandi et herbarum species sunt novem, quas quia imitantur nardum, meminisse debent unguentarii.
Tib. 2.2.9: <i>Annuat.</i>	concedat; nam nutus deorum voluntatem significant, ideo Virgilius in Priapeis iocis scaturiens ait: “Mentulamque movit pro nutu deus, / -- et rogata fecit”. Putarunt antiqui quicquid fecissent in natali Genium concessurum, ideo Ovidius in Tristibus ait: “Si tamen est aliquid nobis hac luce petendum: / In loca ne redeas amplius ista precor”.
Tib. 2.2.16 <i>Eoi qua maris unda rubet.</i>	in mari rubro gemmarum, lapidumque pretiosorum invenitur copia. Qua scilicet parte rubet quae australis est. Nam (ut Priscianus in interpretamento Dionysii scribit) mare in Orientali regione dicitur Eoum et Indum, in meridionali ora Aethiopicum et Rubrum vocatur, sed quod rubeat diversae sunt opiniones, nam ἐρυθραῖον Graece dicitur a colore arenularum, ut Varronis sententiam Solinus refert in memorabilibus, sed Quintus Curtius in principio sexti libri non a colore undarum, seu arenarum vult appellatum, sed ab Erythro rege, quapropter libro III de India loquens ait: “Mare certe quidem alluitur, nec colore quidem abhorret a caeteris. Ab Erythro rege inditum est nomen. Propter quod ignari rubere aquas credunt”. Hoc Priscianus in eodem sensit: “Ulterius pergas si post carmanica summa / Ogyris occurrat, qua dicitur esse sepulchrum / Regis Erythraei, dederit qui nomina ponto”. Et Strabo ita scribit Geographiae XVI: “Nam ex sententia Artemidori dixit putare quosdam mare Rubrum esse a colore per reflexionem expresso, vel a Sole cum supra verticem est, vel a montibus ex adustione rubentibus. Nam utroque modo verisimile est. Ctesiam vero Cnidium historiae mandasse refert fontem quendam esse, qui aquam rubicundam ac minio plenam in mare emittit. Agatarchidem autem illius civem a Boxo quodam accepta tradidisse, quod Persa quidam cum equorum armentum a leaena vel asello tactum usque ad mare agitaretur, atque inde in insulam quandam transmitteret, primus constructa rate in insulam transierit vidensque habitabilem armentum rursus in Persiam abegerit ac missis in eam et in alias insulas colonis et in maritimam oram, pelagus de suo nomine appellavit. Aliqui vero Persei filium Erythram asserunt, qui in his locis imperavit”.
Tib. 2.2.17 <i>Vota cadunt.</i>	vota dicuntur cadere cum preces nullum effectum sortiuntur.

4. Σημασιολογικά σχόλια

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται όσα σχόλια παραθέτουν συνώνυμα ή επεξηγούν όρους, τακτική που παρατηρείται σε αρκετά σημεία και μάλιστα πολλές φορές ο συγγραφέας τείνει να μην περιλαμβάνει κάποιον άλλου είδους σχολιασμό πέρα από την παράθεση όρων με ίδια ή παρεμφερή σημασία. Για παράδειγμα, σημασιολογικά σχόλια με παράθεση συνωνύμων παρατηρούνται σε σημεία όπως το 2.1.53, όπου δίπλα στον όρο “rustica verba” προστίθεται η συνώνυμη φράση “bucolicum carmen” στην προσπάθεια να αποδοθούν ως βουκολικά ποιήματα και να αποσαφηνιστεί κυρίως ο όρος “rustica” με άλλον, πιο οικείο στους αναγνώστες, αλλά και στο χωρίο 2.1.62, όπου προστίθεται ο όρος “alba”, που σημαίνει λευκό, δίπλα στον όρο “lucida”, που αποδίδεται ως «φωτεινό». Πέρα από τα συνώνυμα, υπάρχουν πολλά σημεία όπου προστίθεται ένα σύντομο σημασιολογικό σχόλιο με σκοπό να κάνει πιο εύκολα αντιληπτό κάποιον όρο ή κάποια περιγραφή. Ακόμα, ενδεικτικές περιπτώσεις σημασιολογικών σχολίων μπορούν να θεωρηθούν αναφορές όπως στο 1.9.8, όπου επισημαίνεται πως ο όρος “durum opus terrae” υποδηλώνει την επίπονη γεωργική εργασία (“laboriosam significant agricolationem”), στο 1.9.32 όπου στον ρηματικό τύπο “perdere” προστίθεται η σημασία “destruere atque violata abiicere” δίνοντας την ερμηνεία του «καταστρέφω και πετάω αυτό που έχω παραβιάσει/διαλύσει», αλλά και στο 1.9.47, όπου στην σημασία του όρου “attonita” προστίθεται το περιεχόμενο της «υπερβολικής επιθυμίας να τραγουδήσει».

Πίνακας 4

Tib.1.9.8: Durum opus terrae.	laboriosam significat agricolationem. Nam semper in ea quid est agendum. Praeterea (ut primo rerum rusticarum scribit Varro) cum primum terram rustici arant, dicuntur proscindere: cum iterum, effringere appellant: quoniam prima aratione glebae grandes solent excitari, cum iterant effringere vocant: deinde llyrant seu occant: quod genus in agricultura multa sunt.
Tib. 1.9.22: Intorto verbere.	flagrum seu scuticam ex materia intorta significat
Tib. 1.9.32: Perdere.	destruere atque violata abiicere
Tib. 1.9.43: Munere.	Officio
Tib. 1.9.47: Attonita.	nimia cupiditate canendi
Tib. 1.9.54: Dolis.	furtivis concubitibus
Tib. 1.9.57: Externa.	aliena adulteria.
Tib. 1.9.68: Denso dente.	a parte totum per periphrasim perctinem dicit, qui per denticulos minutissimos est insectus.

Tib. 1.9.71: <i>Bella.</i>	formosa, pulchra; bonus et diminutivum bellus elegantem significat. Propertius Eleg. II: “At si caeruleo quaedam sua tempora fuco”.
Tib. 1.9.72: <i>Devoveat.</i>	id est devovendo consumet, vel cum deprecatione excret.
Tib. 1.9.73: <i>Corpora foeda.</i>	foedata intelligit corpora propter unguenta, quibus podagrigo dolori medentur.
Tib. 1.10.9: <i>Non vallus erat.</i>	vallus usurpative dictum a masculino genere, cum vallum dicatur, sed ab eo quod efficit, id quod efficitur intelligit. Nempe ex vallis, hoc est, palis vallum fit, quo castra muniuntur, vulgus palificatam vocat.
Tib. 1.10.27: <i>Pura veste.</i>	sacerdotalem tunicam intelligit et candidam et sine sordibus.
Tib. 1.10.27: <i>Canistra.</i>	Canistrum vas vimineum est, Graeci κάναστρον vocant, nos canistrum et per diminutionem canistellum.
Tib. 1.10.38: <i>ad.</i>	apud, iuxta.
Tib. 1.10.59: <i>Ferrum.</i>	inexorabilis, inflexibilis, hoc est, affectibus humanis carens, ut lapis et ferrum.
Tib. 1.10.66: <i>Is gerat scutumque su.</i>	Sudes genus est teli militaris secundum veteres.
Tib. 2.1.17: <i>Agrestes.</i>	pastores, agricolas.
Tib. 2.1.29: <i>Madere.</i>	ebrium esse, unde madidi ebrii
Tib. 2.1.31: <i>Dicet.</i>	invocet.
Tib. 2.1.44: <i>Irriguas aquas.</i>	aquae irriguae dicuntur quae irrigant, id est humectant hortum, et irriguus hortus qui humectatur passive dictum, ut Festi comprobatur auctoritas
Tib. 2.1.47: <i>Aestus sideris calidi.</i>	aut fervores aestivales, aut canis ardores. Sol enim sidus calidum est.
Tib. 2.1.52 <i>Rustica verba.</i>	bucolicum carmen
Tib. 2.1.53: <i>Modulatus avena.</i>	modulari est per modos carmen elicere. Avena est genus segetis; sic Maro: “-- gracili modulates avena”.
Tib. 2.1.56 <i>Inexperta.</i>	non illis cognita, et stat passive
Tib. 2.1.62 <i>Lucida.</i>	Alba
Tib. 2.1.80 <i>Leniter.</i>	mediocriter, sine stimulatione vecordiae.
Tib. 2.1.82 <i>Abde.</i>	absconde, amove.
Tib. 2.1.84 <i>Palam.</i>	clare, aperte.

Tib. 2.1.85 <i>Iocosa.</i>	ioco plena, et tripudiis dedita
Tib. 2.2.3 <i>Thura pia.</i>	religionibus apta. Ideo sane pia quia από τοῦ θύειν, id est, sacrificare dicta.
Tib. 2.2.19 <i>Mandant.</i>	perdurant.

5. Μυθολογικά σχόλια

Παράλληλα σε ορισμένα σημεία παρατηρούνται αναφορές σε μυθολογικά στοιχεία, με τα οποία προσπαθεί να διευρύνει το πλαίσιο αναφορών του και να δώσει επιπλέον στοιχεία στους αναγνώστες του πέρα από τις λεξιλογικές ή ερμηνευτικές επισημάνσεις που γίνονται αναγκαστικά επί τη βάσει του συγκεκριμένου κειμένου. Έτσι, απαντούν αναφορές στην Αφροδίτη στο 1.9.6, στον Βάκχο και τη σχέση του με το αμπέλι και το κρασί στο 1.9.34, τη σύνδεση της ελιάς με την ειρήνη στο 2.1.16, αλλά και στον τρόπο, με τον οποίο τιμούν τους Λάρες σύμφωνα με την παράδοση στο 2.1.60, σημεία στα οποία οι επισημάνσεις ξεφεύγουν από το νόημα των ελεγείων, αλλά συμβάλλουν στη γενικότερη γνώση και κατάρτιση των αναγνωστών.

Πίνακας 5

Tib. 1.9.6: <i>Numina formosis laedere vestra semel.</i>	mutat sententiam quam supra dixit, “Ne iurare time, Veneris periuria venti / Irrita per terras et freta summa ferant”. Ita etiam Propertius Elegiarum II: “Non semper placidus periuros ridet amantes Iuppiter”.
Tib. 1.10.30: <i>Marte favente.</i>	secundo praelio victoribus semper Mars favet.
Tib. 2.1.16: <i>Victa comas olea.</i>	Synecdochicos: olea est arbor Palladis pacem significans et illius imbecillitatem a quo praefertur, Graeci ἔλαιον dicunt et oleum; ἔλεον enim est misericordia, unde olea
Tib. 2.2.18: <i>Flava vincula.</i>	zonam accipit, quam Venus ad honestas nuptias afferre credita est; a Graecis ceston nominatur. Quo quidem ceston coniuges devinci putarunt, uti concordēs in vita viverent. Ideo Martialis in distichis ait: “Sume Cytheriaco medicatum nectare ceston: / Ussit amatorem balteus iste Iovem”. Et ante dixerat: “Collo necte puer meros amores / Ceston de Veneris sinu trahentes”. Namque Claudianus eius potentiam volens inuere dixit epithalamio: “-- et blando spirantem numine

	ceston / Cingitur impulsos pluviis quo mitigat amnes, / Quo mare, quo ventos, irataque flumina solvit”. Nam scribit Lactantius grammaticus secundo Thebaidos Venerem ad turpes nuptias non venire, ideo incestum dicitur quod sacrato illo Veneris cingulo non fuerit vinctum. Praeterea hoc ita ait Tibullus, quia ut idem eodem libro testatur, antiqui iura nuptiarum celebrabant ante aras numinum.
--	---

6. Γραμματικά σχόλια

Αυτή η κατηγορία αποτελείται από σχόλια, στα οποία ο υπομνηματιστής είτε επισημαίνει την εξαιρετική του επάρκεια στην χρήση της λατινικής γλώσσας είτε κάνει σημειώσεις και διορθώσεις βάσει γραμματικών κανόνων. Στο 2.1.49 παρατηρούμε ότι ο Cillenio στον σχολιασμό αυτών των ελεγείων του Τιβούλλου κάνει μια γραμματική επισήμανση. Με αφορμή την φράση “Verno flores apīs ingerit alveo”, αναφέρει ότι η κατάληξη της ονομαστικής ενικού της λέξης “apīs” (= μέλισσα) είναι διπλή και σχηματίζεται και σε –is και σε –es, με την περίπτωση όμως της κατάληξης –is να είναι σπάνια.

Πίνακας 6

Tib. 1.9.33: <i>Campania terra.</i>	Campania est fertilissima regio, a quo denominativum fit Campanus, mimusculum suo primitivo una syllaba, ut Hispania Hispanus, sed metri gratia Campania pro Campana ponit usurpative.
Tib. 1.10.67: <i>Pax alma.</i>	epitheton pacis. Sillius XI: “-- Pax optima rerum, / Quis homini novisse datum est, pax una triumphis / Innumeris potior, pax custodire salutem, / Et cives servare potens. --” Huius simulacrum effingebatur manu spicam gerens, ideo alma; nam pacis tempore agriculturae florent, unde illi spicae et poma et huiusmodi reliqua offerebantur.
Tib. 2.1.27: <i>Fumosos phalernos.</i>	quoniam de vino intelligit masculino genere protulit in plurali; namque singulare neutrum est et locum nota.
Tib. 2.1.25: <i>Viden.</i>	apocope est pro vides ne et ultima semper corripitur, repentinum autem quid signat, ut

	Catullus: “Viden’ ut perniciouser exiluerit”, ergo quasi repentinum spectaculum fuerit Viden’ ait.
Tib. 2.1.49: <i>Verno flores apis ingerit alveo.</i>	duplex est apis in nominativo terminatio, scilicet in -es et in -is. Sed in -is non nisi raro.

7. Σχήματα λόγου

Παράλληλα μια άλλου τύπου κατηγορία αναφορών που κάνει ο Cillenio είναι και η καταγραφή σχημάτων λόγου. Μάλιστα, η αναφορά στα σχήματα λόγου δεν έχει στόχο την εμβάθυνση στο περιεχόμενό τους ή την απόδοση του σκοπού της χρήσης τους σε κάθε περίπτωση, αλλά ο Cillenio μένει μόνο στην καταγραφή και την επισήμανση του είδους τους, όπως η συνεκδοχή στο 2.1.16 και η παρομοίωση “ut lapis et ferrum” στο 1.10.59 αλλά και η περίφραση στο 1.9.32.

Πίνακας 7

Tib. 1.9.32: <i>Perdere.</i>	destruere atque violata abiicere
Tib. 1.10.2: <i>Quam ferus et vere ferreus ille fuit!.</i>	ferus est qui durioris est vitae et animi crudelioris; ferreus vero durus et immitis, quasi intractabilis, a ferro, quod nihil in se praeter duritiem habet.
Tib. 1.10.42: <i>Calidam aquam.</i>	ut per allutionem squallorem deponat.
Tib. 1.10.59: <i>Lapis.</i>	immobilis ut lapis
Tib. 1.10.59: <i>Ferrum.</i>	inexorabilis, inflexibilis, hoc est, affectibus humanis carens, ut lapis et ferrum.
Tib. 2.1.16: <i>Victa comas olea.</i>	Synecdochicos: olea est arbor Palladis pacem significans et illius imbecillitatem a quo praefertur, Graeci ἔλαιον dicunt et oleum; ἔλεον enim est misericordia, unde olea.
Tib. 2.1.23: <i>Turbaque vernarum satyri bona signa coloni Ludet et ex virgis extruet arte casas.</i>	Et quaeritur cur, ludet, poeta dixit et est hypallage, pro extruet bona signa ante casas et ludet.
Tib. 2.1.36: <i>Coelitibus agricolis.</i>	contradictio est; nam si coelicolae non ergo agricolae, et e contra. Sed coelicolis dixit pro eis quibus datum est epulis divorum accumbere, et superiorum interesse consiliis, quales sunt Satyri, Fauni, Pomona, Vertumnus. Sed hi (ut fabulantur poetae) sunt turba minor et Seniones vocantur.

<p>Tib. 2.1.55 <i>Minio suffusus Bacche rubenti.</i></p>	<p>hoc est habens faciem rubricam illinitam per synecdochen, qui mos observatus est in exemplum Panos pastoris, qui ita depingebatur propter aetheris concoloritatem et aether ipse est Iuppiter. Virgilius: “Sanguineis ebuli baccis, minioque rubenti”. Minium fuit olim magnae religionis, auctore Verrio: Nam Ioviani simulacri faciem illinebant diebus festis et triumphantium corpora, ut Camilli minio inungebantur.</p>
---	--

8. Πηγές

Παρατηρείται η ιδιαίτερα επίμονη τάση του Cillenio να προσθέτει πηγές από αρχαίους κλασικούς συγγραφείς όπως ο Οβίδιος, ο Προπέρτιος, ο Βεργίλιος κ.ά.. Η τακτική του αυτή δείχνει εκτός των άλλων και την ευρεία του μόρφωση, αλλά και την εξοικείωσή του με τα προγενέστερα κείμενα. Ο Cillenio παραθέτει κατά κύριο λόγο σωστά τις πηγές του. Οι στίχοι που αναφέρει από τους διάφορους συγγραφείς είναι είτε αυτολεξεί είτε σε πλάγιο λόγο. Είναι άγνωστο αν τα γράφει από μνήμης ή αν ανατρέχει στις διάφορες πηγές. Ωστόσο, παρατηρείται ότι κάνει αρκετές φορές λάθος, όταν αναφέρεται σε ποιο βιβλίο ή *ελεγεία* βρίσκεται το χωρίο που παραθέτει. Παρά το γεγονός αυτό, είναι άξιο θαυμασμού το πώς θυμάται και συνοδεύει το σχολιασμό του με ποικίλα κείμενα.

Τα επιπλέον αυτά στοιχεία δεν βοηθούν πάντοτε ερμηνευτικά το προς σχολιασμό κείμενο, σε κάθε περίπτωση όμως προσφέρουν πληροφορίες που βοηθούν τη σφαιρική οπτική θεώρηση και συμπληρώνουν τις γενικές γνώσεις των αναγνωστών. Τέτοιου είδους στοιχεία προστίθενται σε σημεία όπως το 2.1.60, όπου με αναφορά σε κείμενο του Ιουβενάλη προστίθενται πληροφορίες για τον τρόπο λατρείας και τα αφιερώματα προς τους Λάρες, το 2.1.22 με την παράθεση της φράσης του Οράτιου «έβαλε το ξύλο στη μεγάλη εστία» με αφορμή την αναφορά στον όρο “*grandia ligna*”, ή το 1.9.18, όπου παρατίθεται απόσπασμα από το έργο του Φωκυλίδη, για να εμπλουτιστεί νοηματικά η φράση “*Saepe solent auro multa subesse mala.*”, μιας και αναφέρεται στο ότι “*verius vero et certius certo: nam propter aurum (ut Phocyllides scribit) bellum est, raptusque necesque, quod eius est doli apud mortales, ut cum omnium malorum causam iniungat, et vitam tristitia afflictet, irreptum fuisse praestiterit*”.

Ως εδώ παρατηρείται η προσήλωση του Cillenio σε διαδεδομένους τρόπους σχολιασμού, αλλά και η νέα του προσπάθεια για ένταξη πηγών, σε σημεία που μπορούσε να εφαρμοστεί αυτή η τακτική. Μια άλλη κατηγορία στοιχείων, τα οποία είναι εύκολο να παρατηρηθεί ότι χρησιμοποιεί, είναι η αναφορά με όποιον τρόπο μπορεί – σημασιολογικό, ερμηνευτικό ή με παράθεση πηγής – σε όρους που θεωρούνταν νέοι για την εποχή του και προξενούσαν το γλωσσικό ένστικτο των σύγχρονων με αυτόν αναγνωστών. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο

«εξομάλυνσης» όρων θεώρησε απαραίτητο να επισημάνει την λέξη “ligna” (2.1.22) και να εξηγήσει ότι πρόκειται για «μεγάλους κορμούς ή δέντρα», αλλά και να παραθέσει τη φράση “ligna super foco large reponens”, που είναι δανεισμένη από τον Οράτιο, ή τον όρο “modulates avena” (2.1.53) με την καταγραφή της φράσης από τον Βεργίλιο “gracili modulatus avena”. Αξίζει, ακόμα, να σημειωθεί ότι ο Cillenio κάνει και αναφορές σε σύγχρονους του όπως για παράδειγμα στον σχολιασμό του για τον στίχο 1.10.8 “*Faginus scyphus*” γράφει “*De quo vase quidam inter nostri temporis homines literatos sane doctus vult Virgilium intellexisse VII Aeneid.: “Hoc pater Anchises cypho libabat ad aras”*’. Cum auro libabat a Marone scriptum est; nam prima cyphi ubique brevis est”. Ωστόσο, σε κάποιους στίχους κάνει αναφορά μόνο σε πηγές χωρίς να σχολιάζει ερμηνευτικά ή πραγματολογικά. Ενδεικτικά:

Πίνακας 8

Tib. 1.10.44: <i>Facta temporis prisci.</i>	Horatius in Poetica: “Laudator temporis acti”, de sene, inquit; nam semper sense laudant praeteritos, praesentes despiciunt annos.
Tib. 2.1.13: <i>Pura cum veste venite.</i>	ut supra: “Hac pura cum veste sequar.” Festus enim scribit sacerdotes ad sacrificium pura habuisse vestimenta, id est, non obsita, non fulgurata, non funesta, non maculam habentia.
Tib. 2.1.20: <i>Nec timeat celeres tardior agna lupos.</i>	Hoc est quod ait Horatius Carminum III: “Inter audaces lupus erret agnos”.
Tib. 2.1.33: <i>Celeber triumphis.</i>	sic supra: “Hunc fore Aquitanas posset qui frangere gentes”.
Tib. 2.1.40: <i>Fronde viridi.</i>	sic de Saturno Eutropius primo inquit: “Ipse adhuc rudes populos domos aedificare, terras colere, plantare vineas docuit, atque humanis moribus vivere, cum antea semiferi glandium tantummodo alimentis vitam sustentarent, et aut in speluncis aut frondibus virgultisque contextis casulis habitarent”.

Μέσα από αυτά τα ενδεικτικά παραδείγματα σχολίων που αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι ο Cillenio στηρίχτηκε μεν στη μακραίωνη σχολιαστική παράδοση της εποχής του, αλλά ακολούθησε και τις νεωτεριστικές τάσεις που εμφανίστηκαν κατά την περίοδο της

Αναγέννησης. Βασικός του σκοπός αποτέλεσε η εξομάλυνση και η ερμηνεία σημείων του κειμένου, ώστε αυτό να γίνει πιο προσιτό στους αναγνώστες και να διευρύνει τις παρεχόμενες πληροφορίες με σχετικά στοιχεία. Παράλληλα, όμως, δε χάνει την ευκαιρία να αναδείξει και ο ίδιος την ευρυμάθειά του και την ικανότητά του να συνθέτει πληροφορίες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να μελετηθεί το έργο του λόγιου και φιλόλογου Bernardino Cillenio με έμφαση στο εγχείρημά του να σχολιάσει τις ελεγείες του Τιβούλλου, υπό το πρίσμα ανάδειξης του περιεχομένου τους με την αρωγή πολλών παραδειγμάτων καθώς και αναφορών από κλασικά κείμενα. Η μέθοδος αυτή του Cillenio ενείχε πολλούς κοινούς δείκτες, οι οποίοι αφορούν τα στοιχεία της επικρατούσας κατάστασης με την τότε χρησιμοποιηθείσα σχολιαστική τεχνική, έχοντας ως αφετηρία τον παραδοσιακό τρόπο σχολιασμού, ωστόσο ουδέποτε επέδειξε μια στάση παραμέλησης των τότε νεωτεριστικών τάσεων. Κι αυτό, διότι ο κύριος στόχος του ήταν η αποκατάσταση του κειμένου, όπως για παράδειγμα διαφαίνεται και στο 1.9.36 “*Alii legunt fulminis: fulmen enim dum exprimitur luctatione ventorum scindit aera et vias non putas agit.*” Άλλος ένας στόχος του είναι η παράθεση αναφορών και στοιχείων, τα οποία εν συνόλω θα κέντριζαν το ενδιαφέρον των αναγνωστών, ώστε μελλοντικά να τεθούν ως ένα ισχύρο υπόβαθρο να ενασχοληθούν και οι ίδιοι με τη μελέτη των ποιημάτων. Μεταξύ των κινήτρων που ώθησαν τον Cillenio να ασχοληθεί με τον σχολιασμό του Τιβούλλου, τα περισσότερα εξ αυτών συνδέονταν με προσωπικούς του λόγους, βάσει προτίμησης προς το είδος της ελεγειακής ποίησης, η οποία κρίνεται πως του ήταν ιδιαίτερω αρεστή.

Ειδικότερα σχετικά με τη μέθοδο μελέτης και εργασίας του, ο Cillenio υιοθέτησε στην σχολιαστική του προσέγγιση την τεχνική της παράθεσης συνωνύμων και παραφράσεων, συμπληρώνοντας παράλληλα με κάποιες αναλύσεις και αναφορές σε όποια σημεία έκρινε εντός του κειμένου, τα οποία δεν ήταν κατανοητά οπότε κι έχρηζαν μιας επιπρόσθετης επεξήγησης. Η εν λόγω τεχνική ενείχε πλήθος ομοιοτήτων σε πρακτικό επίπεδο με την παραδοσιακή, η οποία κι είχε επιλεγεί από την πλειονότητα των σχολιαστών παλαιότερα. Ακολουθούσε παράλληλα την σταδιακή προσέγγιση του κειμένου, η οποία μάλιστα συνίστατο στην παράθεση επεξηγηματικών στοιχείων στα περιθώρια του αρχικού κειμένου σχετικών με κάποιες άγνωστες λέξεις ή και ιδιώματα. Η μόνη αλλαγή συγκριτικά με την πάλαι ποτέ παραδοσιακή μέθοδο ήταν το γεγονός πως σε κάποια σημεία κρίθηκε χρήσιμο να παρατεθούν επιπρόσθετα αποσπάσματα αρχαίων κειμένων, με στόχο τη στο μέγιστο κατανόηση ή κι επεξήγηση του εκάστοτε μελετούμενου κειμένου.

Μια άλλη προσφιλής μέθοδος σχολιασμού, η οποία τείνει να ακολουθείται από τον Cillenio, ήταν και η παράθεση πολλών παράλληλων κειμένων, γεγονός που υπογραμμίζει την ευρυμάθειά του. Φρόντισε να συμπεριλάβει αποσπάσματα κειμένων που να είναι μεν νοηματικά συναφή, χωρίς όμως απαραίτητα να παρέχουν περαιτέρω ουσιώδεις πληροφορίες στο σχολιασμό και την ερμηνευτική προσέγγιση του χωρίου. Η συμβολή αυτών των αποσπασμάτων έγκειτο στο γεγονός πως προκαλούσαν στον εκάστοτε αναγνώστη να έρθει σε επαφή και να γνωρίσει και άλλα κείμενα πέραν των συγκεκριμένων ποιημάτων του Τιβούλλου, ενώ ένα άξιο αναφοράς γνώρισμα ήταν πως αυτή η μέθοδος ομοιάζε αρκετά με τις έως τότε γνωστές σχολιαστικές τακτικές, που προσέδιδαν μια εικόνα νεωτερικής προοπτικής σχετικά με τη διαχείριση των αρχαίων κειμένων. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Cillenio στον σχολιασμό του στις ελεγείες που

μελετήθηκαν χρησιμοποιεί πολλάκις αναφορές στον Οράτιο, ο οποίος έζησε στα χρόνια του Αυγούστου, και συγκεκριμένα αναφορές λειψθείσες από το έργο του *Carmina*. Αμέσως επόμενες πηγές που χρησιμοποιεί περισσότερο αποτελούν η *Αινειάδα* και τα *Γεωργικά* του Βεργιλίου, ο οποίος τοποθετείται περίπου την ίδια χρονική περίοδο με τον Οράτιο. Παρατηρείται, ακόμα, ότι ο Cillenio κανεί αναφορές συχνά στις *Μεταμορφώσεις* και στο *Fasti* του Οβιδίου, ο οποίος είναι και αυτός ποιητής των χρόνων του Αυγούστου. Ακόμα, αναφέρεται σε έργα συγγραφέων της αυτοκρατορικής περιόδου όπως στο *naturalis historia* του Πλινίου και στο *bellum civile* του Λουκανού. Εξάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ότι ο σχολιαστής προτιμά αρχαίους συγγραφείς, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς στο αναγνωστικό κοινό.

Επιπρόσθετα, ο Cillenio μελέτησε επισταμένως το πρωτότυπο κείμενο μέσω των σχημάτων λόγου που απαντούνταν σε αυτό, μεριμνώντας να τα (κατ-)ονομάζει και να τα αναλύει. Ακόμη παρατηρήθηκαν πολλά σχόλια του Cillenio, τα οποία συχνά αφορούσαν και ηθικής φύσεως επισημάνσεις που σχετίζονταν με στοιχεία όπως π.χ. ήταν ο χαρακτήρας, η συμπεριφορά γυναικών ή ακόμη γενικότερα σχετίζονταν με όλο το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο των γραφομένων. Τέλος, ο Cillenio έκανε ευρεία χρήση ετυμολογικών ερμηνειών, οι οποίες σε πολλά σημεία προέρχονταν από λατινικούς κι ελληνικούς όρους και πολλές φορές ήταν δοσμένοι ταυτόχρονα για το ίδιο λήμμα. Η τακτική αυτή του να δίνονται ετυμολογικές προσεγγίσεις στηριζόμενες σε λατινικές κι ελληνικές ερμηνείες χρησιμοποιούνταν κατά κόρον την εποχή εκείνη και φυσικά δεν άφησε ανεπηρέαστο και τον Cillenio.

Μια άλλη τακτική ιδιαίτερα συνδεδεμένη με το Μεσαίωνα, η οποία όμως σε αντίθεση με την προηγούμενη που χρησιμοποιήθηκε πολύ φειδωλά από τον Cillenio, ήταν η διόρθωση κάποιων χωρίων των αρχικών κειμένων, προκειμένου να καταφέρει να διορθώσει την εικόνα και το ύφος σε κάποια σημεία του κειμένου που έκρινε ο ίδιος πως ήταν επιτακτικό να διορθωθούν. Αυτό ήταν ένα ακόμη εγχείρημα του Cillenio να εξορθολογήσει εν ολίγοις διάφορους αρχαίους γνωστούς μύθους. Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, ο Cillenio επιχείρησε διαφοροποιούμενος σαφώς από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις σχετικά με την αρχαία ποίηση να τις εμπλουτίζει παραθέτοντας πληροφορίες που τις αντλούσε από άλλους αρχαίους συγγραφείς.

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο σχολιασμός του Cillenio στις Ελεγείες του Τιβούλλου μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε επτά ομάδες, μεταξύ των οποίων ήταν: 1. Ετυμολογικά σχόλια, 2. Ερμηνευτικά σχόλια, 3. Πραγματολογικά σχόλια, 4. Σημασιολογικά σχόλια, 5. Μυθολογικά σχόλια, 6. Γραμματικά σχόλια, 7. Σχήματα λόγου.

Εν κατακλείδι, ο σχολιαστής κατάφερε να ανασύρει το ενδιαφέρον για ένα κείμενο, να το τοποθετήσει πάλι στο πεδίο μελέτης και ανάλυσης των αναγνωστών και να δώσει νέες οπτικές στην προσέγγισή του με άψογο τρόπο δίνοντας παράλληλα στον εαυτό του την ευκαιρία να παρουσιάσει και τον ίδιο ως ικανό και καταρτισμένο δημιουργό στο κοινό της εποχής του. Κατά συνέπεια, μπορούμε να συμπεράνουμε πως εκείνη την εποχή υπάρχουν πολλά κείμενα και πολλές σχολιαστικές προσπάθειες που αξίζει να γίνουν αντικείμενο μελέτης, ούτως ώστε να προσεγγίσουμε δημιουργούς και κείμενα κάτω από το πρίσμα μιας νέας ματιάς και να τα ανασύρουμε από το σκότος της λήθης και το πέρασμα του χρόνου που ενδεχομένως να τα κρατούν μακριά από τις προτιμήσεις μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Albrecht, M. von. (2017). *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*. (μτφρ. Δ. Νικήτας, Ελ. Αρχοντόγλου, Αντ. Βήχος). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Attali, J. (1992). *1492, Από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση* (μτφρ. Γ. Ε. Φασουλάκης). Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη.
- Βίγκλας, Κ. (2019). *Βυζαντινοί και Αναγεννησιακοί φιλόσοφοι. Όψεις του έργου και της ζωής τους. Μελετήματα*. Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη.
- Ζάχου, Β. Κ. (2017). *Εισαγωγή στην Λατινική Παλαιογραφία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Festa, N. (2000). *Ουμανισμός, Τα κλασσικά γράμματα στην Αναγέννηση* (μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος). Αθήνα: Τα Νέα Ελληνικά.
- Λαμπράκη-Πλάκα, Μ. (2004). *Ιταλική Αναγέννηση, τέχνη και κοινωνία-τέχνη και αρχαιότητα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πελεγρίνης, Θ. (2013). *Λεξικό της φιλοσοφίας, οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα - εξάγλωση ορολογία*. Αθήνα: Πεδίο.
- Thompson, E. M. (1903). *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας υπό Εδουάρδου Θόμψωνος* (μτφρ. Σ. Π. Λάμπρος). Αθήνα: Δ. Π. Σακελλαρίου.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Avesani, R. (1984). Verona nel Quattrocento. La Civiltà delle Lettere. Verona. 31-50.
- Baker, P. (2015). "Italian Renaissance Humanism in the Mirror". In *Italian Renaissance Humanism in the Mirror* (Ideas in Context, p. Iii). Cambridge: Cambridge University Press. Available on <https://doi.org/10.1017/CBO9781316282311>
- Ballistreri, G. 1981, "Cillenio, Berardino", *Dizionario biografico degli Italiani* 25, available online from Treccani at [http://www.treccani.it/enciclopedia/berardinocillenio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/berardinocillenio_(Dizionario-Biografico)/) (accessed 28/08/2023).
- Bianchi, R. and Rizzo, S., "Mano scritte opere grammaticali nella Roma di Niccolò V", in M. De Nonno , P. de Paolis and L. Holtz {ed.) *Manuscripts and Tradition of Grammatical Texts from Antiquity to the Renaissance* (Cassino, 200), 587-653,849.
- Cappelli, A. (1999). *Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiane*. Milano: Ulrico Hoepli.
- Coppini, D. 'Il Properzio di Domizio Calderini', in G. Catarzaro and F. Santucci (ed.). *Commentatori e traduttori di Properzio, dall'umanesimo al Lachmann: Atti del convegno internazionale* (Assisi, 1996).
- Cox , V. (2008). *The Renaissance Dialogue: Literary Dialogue in its Social and Political Contexts, Castiglione to Galileo*. (Cambridge Studies in Renaissance Literature and Culture No. 2). Cambridge: Cambridge University Press.

- Deligiannis, I. (2023). *Some Etymologies from B. Cillenio's Commentary on Tibullus' Elegies 1*. (υπό δημοσίευση).
- De Nolhac, M. P. (1886). Recherche sur un compagnon de Pomponius Laetus, *Melange d'archives et d'histoire de l'Ecolefrançaise de Rome*, 6, 139-46
- Dixon, H. M. (2001). *Studies in the Transmission of Tibullus*. PhD Diss. Cambridge: University of Cambridge.
- Ellis, R. (1878). *Catulli Veronensis liber: Iterum Recognovit; Apparatum Criticum Prolegomena Appendices Addidit*. Oxford: Oxford University Press.
- Guillory, J. (2004). The Memo and Modernity, *Critical Inquiry* 31. 1, 108-132. Available on <https://doi.org/10.1086/427304>
- Gumbrecht, H. U. (1999). Fill Up Your Margins! About Commentary and Copia. G. W. Most (ed.), *Commentaries – Kommentare*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 443-453.
- Harris, M. H. (1984). *History of Libraries of the Western World*. Metuchen, N.J., and London: The Scarecrow Press, Inc.
- Hausmann F.-R., Kristeller, P. O. et alii (ed.) (1980). *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Translations and Commentaries. Annotated Lists and Guides*, τ. 4. Washington.
- Johnson, P. (2002). *The Renaissance: A Short History*. Cambridge: Modern Library Chronicles.
- Kenney, E. J. (1973). *The Classical Text*. Oxford: University of California.
- Kraye, J. (1996). *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. London: Cambridge University Press.
- Kristeller, P. (1962). Studies on Renaissance Humanism during the last Twenty Years. *Studies in the Renaissance*, 9, 7-30. DOI: <https://doi.org/10.2307/2857109>
- Lowry, M. (1991). *Nicholas Jenson*. Oxford: B. Blackwell.
- Monfasani, J. (1988). Calpurnio's Identification of Pseudepigrapha of Ognibene, Fenestella, and Trebizond, and His Attack on Renaissance Commentaries, *Renaissance Quarterly*, 41(1), 32-43. Available on <https://doi.org/10.2307/2862243>
- Monfasani, J. (2015). *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times* (1st ed.). New York: Routledge.
- Norton, G. P. (1999). *The Cambridge History of Literary Criticism Volume 2: The Renaissance*. New York: Cambridge University Press.
- Palermينو, R. J. (1980). "The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468", *Archivum Historiae Pontificiae* 18, 117-155.
- Pecere, O. and Reeve, M. D. (1993, October 16-22). *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts From Antiquity to the Renaissance* (Spoleto, 1995), 409-35.
- Ruggiero, G. (2015). *The Renaissance in Italy: A Social and Cultural History of the Rinascimento*. New York: Cambridge University Press.
- Schirrmeister, A. (2009). Renaissance - Humanismus? Neue Forschungenzur Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts. *Duncker & Humblot GmbH*, 36 (2), 259-298.

Winterbottom, M. (1999). In praise of Raffaele Regio, in S. Dopp (ed.), *Antike Rhetorik und Ihre Rezeption*. Stuttgart, 99-116.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ

<https://digi.vatlib.it/view/Inc.Chig.IV.1254> Πρόσβαση: 26-02-2023

<https://thesaurus.badw.de/tll-digital/index/a.html> Πρόσβαση: 26-2-2023

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Afrontmatter%3D1&force=y> Πρόσβαση: 26-2-2023

<https://latin.packhum.org/browse> Πρόσβαση: 26-2-2023

<https://www.thelatinlibrary.com> Πρόσβαση: 26-2-2023

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑ

Aufustus

2.1-2

Calpurnius Titus Siculus*eclogue*, 1.54*eclogue*, 2.20**Cato Marcus Porcius***de agri cultura*, praefatio*de agri cultura*, 141*de agri cultura*, 141.2.8-9/3.1-2**Catullus Gaius Valerius**

11.5

62.8

63.22

63.411-412

71.5

Censorinus*De Die Natali*, 3.1*De Musica*, p. 608, 6-8, GL, 6, Keil**Cicero Marcus Tullius***De legibus* 2.19**Claudianus Claudius***Epithalamium de nuptiis Honorii**Augusti* 124-126**Columella Lucius Junius Moderatus**

9.2.3.2

Diodorus Siculus*historia*, 3.58.2**Eutropius***Historiae Romanae*, 1.1**Festus**

249.42

ad Paul. (Fest.) p. 84, 3 L.

Flaccus Gaius Valerius

1.18-19

Fulgentius Fabius Planciades*Expositio continentiae Virgilianae secundum philosophos morales*. p. 98, 18-19

Helm

Mythologiae 1.12**Horatius Quintus Flaccus***carmina*, 1.32-33*carmina*, 1.1.32-33*carmina*, 1.9.5*carmina*, 1.12.41-43*carmina*, 1.18.16*carmina*, 1.25.13-14*carmina*, 1.27.1*carmina*, 1.33.7-8*carmina*, 2.11.14-17*carmina*, 2.15.10-12*carmina*, 2.16.3-4*carmina*, 3.1.1*carmina*, 3.2.31-32*carmina*, 3.2.32*carmina*, 3.8.9-12*carmina*, 3.18.13*carmina*, 3.19.18-19*carmina*, 3.23.17*carmina*, 4.1.3-7*de arte poetica*, 174-175*de arte poetica*, 435-436**Iustinianus***Digesta Iustiniani*, 32.1.65.4.2*Digesta Iustiniani*, 47.3.1.1

Iuvenalis Decimus Iunius

3.23-24
 4.66-67
 6.4
 6.54
 6.105-106
 6.130
 9.137-138
 16.31-32
 4.138
 11.115-116
 14.199-200

Lactantius Placidus

Commentarii in Statii Thebaida
 2.299, p. 103
Commentarii in Statii Thebaida
 2.283, p. 102 Jahnke

Lucanus Marcus Annaeus

bellum civile, 1.8
bellum civile, 1.617

Lucretius Titus Carus

4.1355-1357
 5.1287
 5.1379-1381

Macrobius Ambrosius Theodosius

Saturnaliorum quae exstant, 5.21.16-19

Manilius Marcus

1.294-295

Martialis Marcus Valerius

epigrammaton, 14.207.1-2
epigrammaton, 14.206.1-2

Ovidius Publius Naso

epistulae, 1.32
epistulae, 2.40
fasti, 4.181-82/214
fasti, 4.927-28
fasti, 63.819-820
metamorphoses, 111-113
metamorphoses, 4.34
metamorphoses, 6.55

metamorphoses, 10.327

metamorphoses, 12.928

tristia, 3.13.25-26

Persius Aulus Flaccus

3.3-4
 2.3

Plautus Titus Maccius

Curculio, 1.78-79

Rudens, 4.6.1208

Plinius Gaius Secundus

naturalis historia, 7.194.3
naturalis historia, 7.194.2
naturalis historia, 7.204
naturalis historia, 11.34.1-2
naturalis historia, 13.16.3
naturalis historia, 18.285
naturalis historia, 18.6

Porphyrio

carmina, 3.19.18

Priapeia

65.2
 37-13-14

Priscianus Caesariensis

perihesis, 46
perihesis, 604-606

Propertius Sextus

2.9.5-6
 2.16.15-16
 2.16.47
 2.18d.31
 2.33a.2
 3.10.13
 3.13.8
 4.1.5-6
 4.1.27-28
 4.9.46

Pseudo-Lactantius

Commentarii in Statii Thebaida
 2.283, p.102 Jahnke

- Commentarii in Statii Thebaida*,
2.299, p. 103 Jahnke
- Pseudo-Phocillides***
42-47
- Rufus Quintus Curtius***
10.13.2-3
- Seneca Lucius Annaeus the Younger***
epistulae morales ad Lucilium, 31.11
dialogi, 26.7
- Servius Maurus Honoratus***
scripta grammatica varia, 1pr.30
commentarius in Vergilii opera 1.pr
- Silius Tiberius Catius Asconius Italicus***
11.592-595
- Stattius Publius Papinius***
Thebais, 1.586
- Tibullus Albius***
1.4.21-22
1.6.84
1.7.3
1.9.31
1.9.76
- Valerius Maximus***
5.1.pr
- Varro Marcus Terentius***
de lingua Latina, 5.69
res rusticae, 1.29.2
res rusticae, 2.1.20.8-9
res rusticae, 2.4.9 et 2.4.17
res rusticae, 3.16.21
res rusticae, 3.16.24
- Vergilius Publius Maro***
Aeneis, 1.195
Aeneis, 7.245
Aeneis, 7.524
Aeneis, 8.130
Aeneis, 11.736
eclogae sive bucolica, 7.69
eclogae sive bucolica, 8.27
eclogae sive bucolica, 10.27
georgica, 1.338
georgica, 1.350
georgica, 1.389
georgica, 1.79
georgica, 3.266
georgica. 3.446
- Στράβων***
16.1.12

ONOMATA

Acestis 51	Lactantius 61
Acron 56, 57	Luciferi 39
Anchises 42	Lucretius 42, 54, 55
Apulia 40	Marcellus 55
Aquitanas 52	Martialis 61
Arupino 42	Messalla 42, 52
Aufustus 58	Mineus 48
Bacchus 38, 45, 47, 50, 54	Ovidius 39, 44, 45, 48, 53, 55, 56, 59
Calphurnius 46	Pallas 55
Camillius 52, 54	Paulus 53
Cassius 55	
Catullus 40, 50, 51, 55, 57, 58	
Censorinus 54, 58	
Ceres 43, 45, 53	
Cherinthi 58	
Cinara 40	
Claudianus 61	
Columella 53	
Crispin 59	
Ctesia 60	
Cybele 57	
Cynosura 36, 37	
Cynthia 48	
Daedala 53	
Diodorus 57	
Dionysius 60	
Doxius 53	
Euterpe 57	
Eutropius 53	
Festius 53	
Gellius 52, 53	
Helice 36, 37	
Hercules 37, 42	
Hipiga 42	
Homerus 53	
Idaei Dactyli 42	
Iuppiter 36, 37, 43, 53, 54	

Persius 51, 59, 60
Platonis 59
Plautus 49, 51
Plinius 47, 52, 57, 59
Porphyrius 36, 57
Priscianus 60
Propertius 36, 37, 40, 43, 46, 48, 49, 55, 58
Quintus Curtius 60
Servius 40, 43, 49, 50, 51, 55
Silius 46
Socratis 59
Solinus 60
Strabo 60
Terentius 52, 54
Varro 36, 43, 44, 49, 52, 54, 55, 60
Venus 37, 48, 61
Vitruvius 58
Vulpianus 53

